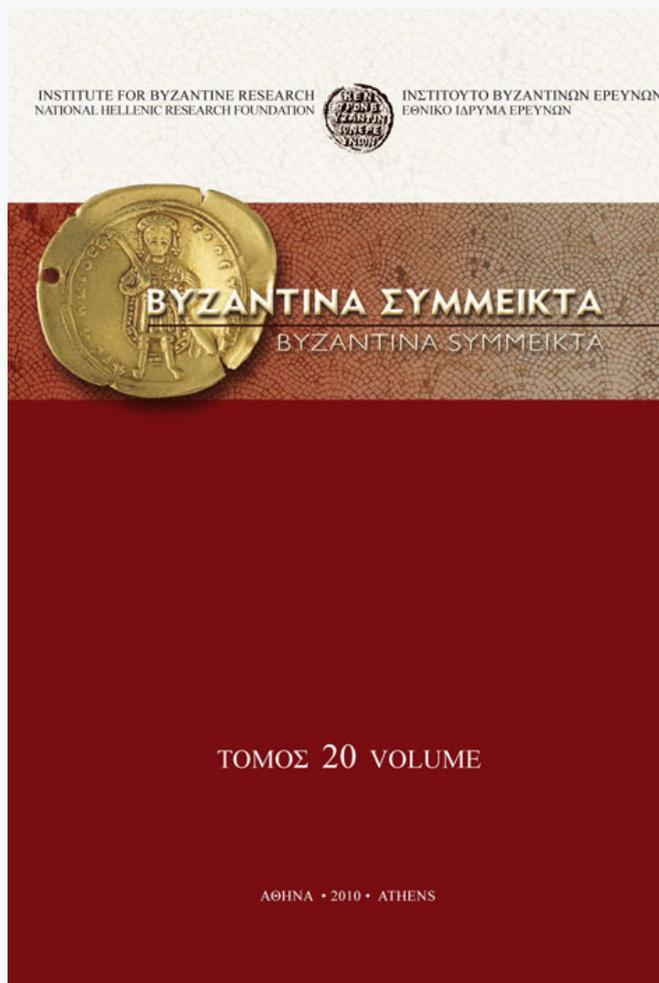

Βυζαντινά Σύμμεικτα

Τόμ. 20 (2010)

BYZANTINA SYMMEIKTA 20

Θεραπείες ασθενειών με ζωϊκής προελεύσεως ύλες στα βυζαντινά ιατρικά κείμενα. Συμβολή στην μελέτη των αντιλήψεων για τις ασθένειες και τις θεραπείες τους στο Βυζάντιο

Μαρία ΧΡΟΝΗ

doi: [10.12681/byzsym.995](https://doi.org/10.12681/byzsym.995)

Copyright © 2014, Μαρία ΧΡΟΝΗ

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΧΡΟΝΗ Μ. (2011). Θεραπείες ασθενειών με ζωϊκής προελεύσεως ύλες στα βυζαντινά ιατρικά κείμενα. Συμβολή στην μελέτη των αντιλήψεων για τις ασθένειες και τις θεραπείες τους στο Βυζάντιο. *Βυζαντινά Σύμμεικτα*, 20, 143–194. <https://doi.org/10.12681/byzsym.995>

ΜΑΡΙΑ ΧΡΟΝΗ

ΘΕΡΑΠΕΙΕΣ ΑΣΘΕΝΕΙΩΝ ΜΕ ΖΩΪΚΗΣ ΠΡΟΕΛΕΥΣΕΩΣ ΥΛΕΣ
ΣΤΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΙΑΤΡΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ
ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΑΝΤΙΛΗΨΕΩΝ ΓΙΑ ΤΙΣ ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ
ΚΑΙ ΤΙΣ ΘΕΡΑΠΕΙΕΣ ΤΟΥΣ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

Οί βυζαντινοί ιατροί – συγγραφείς ασχολήθηκαν γενικότερα με ποικίλα ζητήματα, όπως ή φυσιολογία του ανθρώπινου σώματος, ή εκδήλωση και διάγνωση νοσημάτων και ή χειρουργική. Ωστόσο, καθ' όλη την βυζαντινή περίοδο, ή παραγωγή έργων σχετικών με χειρουργικές ή άλλες θεραπευτικές μεθόδους φαίνεται να είναι πενιχρή, συγκριτικά με τὰ αντίστοιχα διατροφικά ιατρικά συγγράμματα¹. Σε αὐτὰ περιλαμβάνονται οδηγίες περὶ ὑγιεινῆς διατροφῆς καὶ ἀναφέρονται παράλληλα θεραπευτικές ιδιότητες φυτικών καὶ ζωϊκῶν προϊόντων, οἱ ὁποῖες ἐπενεργοῦν στὸν ἀνθρώπινο ὄργανισμὸ κατὰ τὴν λήψη τους εἴτε ὡς τροφές εἴτε ὡς φάρμακα.

Οἱ συγγραφεῖς τῶν ιατρικῶν διατροφικῶν κειμένων κινοῦνται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον πάνω σὲ δύο ἄξονες: ὁ ἕνας στρέφεται γύρω ἀπὸ τὴν θρεπτικὴ ἀξία τῶν τροφῶν ἐνῶ ὁ δεύτερος ἀφορᾷ τὶς θεραπευτικὲς ιδιότητες τῶν τροφῶν ἢ ὀρισμένων μερῶν τῶν ζώων. Οἱ ἄξονες αὐτοὶ εἶναι ἀλληλοεξαρτώμενοι, καθὼς ἡ λήψη κάθε εἴδους τροφῆς ἔχει ἄμεση ἢ ἕμμεση ἐπίδραση στὴν ἀναλογία τῶν χυμῶν² στὸν ἀνθρώπινο ὄργανισμὸ: τὸ αἰ-

1. Γὰ τὴν σχέση διατροφῆς καὶ ιατρικῆς στὸ Βυζάντιο βλ. Μ. ΧΡΟΝΗ, *Ζωϊκὰ προϊόντα στὴν διατροφή καὶ σὲ ιατρικὴ χρῆση στὸ Βυζάντιο. Συμβολὴ στὴν μελέτη τῶν ἀντιλήψεων γὰ τὰ ζῶα καὶ τὴν χρῆση τῶν προϊόντων τους κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδο* (διδ. διατρ.), Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, 2010, σσ. 43 κ. ἐξ.

2. Βλ. J. JOUANNA, *La postérité du traité hippocratique de la nature de l'homme: la théorie des quatre humeurs*, στί: *Ärzte und ihre Interpreten, Medizinische Fachtexte der Antike*

μα³, τὸ φλέγμα⁴, τὴν ξανθὴ καὶ τὴν μέλαινα χολή⁵. Ἀπὸ τὶς πιὸ χαρακτηριστικὲς περιγραφὲς τῶν βυζαντινῶν ἰατρῶν περὶ χυμῶν εἶναι αὐτὴ τοῦ Λέοντος τοῦ ἰατροσοφιστοῦ, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὰ τέσσερα βασικὰ στοιχεῖα τῆς φύσεως, πῦρ, γῆ, ἀήρ καὶ ὕδωρ, οἱ τέσσερις ἐποχὲς τοῦ ἔτους καὶ οἱ τέσσερις ἡλικιακὲς φάσεις τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, νεότης, ἀκμὴ, παρακμὴ καὶ γῆρας, παρουσιάζουν ἀλληλένδετη σχέση μὲ τοὺς χυμοὺς τοῦ ὀργανισμοῦ⁶.

Ἡ διατάραξη τῆς ἀναλογίας τῶν χυμῶν θεωρεῖται κύριος ὑπεύθυνος γιὰ τὴν ἐμφάνιση δυσλειτουργιῶν καὶ νοσημάτων, ἐνῶ ἀντίθετα ἐπισημαίνεται ὅτι ἡ ἰσορροπία τῶν χυμῶν στὸν ὀργανισμό ἀποτελεῖ καθοριστικὸ παράγοντα γιὰ τὴν ὑπαρξη καλῆς ὑγείας. Ἔτσι ἡ αὔξηση τῆς πηκτικότητος τοῦ αἵματος βλάπτει τὴν ὑγεία καὶ συνήθως ἀποδίδεται σὲ κατανάλωση λιπαρῶν τροφῶν⁷. Ἡ μείωση τῆς ποσότητος τοῦ φλέγματος θεωρεῖται εὐεργετικὴ γιὰ τὸν ὀργανισμό καὶ συνδέεται μὲ τὴν κατανάλωση τροφῶν ποὺ συμβάλλουν στὴν ἰσορροπία ποσότητα τοῦ χυμοῦ αὐτοῦ

---

als Forschungsgegenstand der klassischen Philologie, ἐπιμ. C. W. MÜLLER – C. BROCKMANN – C. W. BRUNSCHÖN, Leipzig 2006, σσ. 117-141.

3. Διεθνῆς Ἐπιστημονικὴ Ὀνομασία (στὸ ἐξῆς ΔΕΟ): *Haema*. LSJ⁹, λ. αἷμα. W. A. NEWMAN, *The American illustrated medical dictionary*, Philadelphia 1938 (στὸ ἐξῆς *MedDict*), λ. *blood / haema*. Ἐπίσης, τὸ ἔγκυρο ἠλεκτρονικὸ λεξικὸ ἰατρικῆς ὀρολογίας www.pubmed.gov (a service of the US National Library of Medicine and the National Institutes of Health), λ. *blood*.

4. ΔΕΟ: *Phlegma*. LSJ⁹, λ. φλέγμα. *MedDict*, λ. *phlegma*.

5. ΔΕΟ: *Chole*. Βλ. LSJ⁹, λ. χολή. *MedDict*, λ. *chole*. Πρβλ. R. J. DURLING, *A dictionary of medical terms in Galen*, Leiden-New York 1993, λ. χολή.

6. Βλ. Λέων ἰατροσοφιστής, *Σύνοψις εἰς τὴν φύσιν τῶν ἀνθρώπων*, ἔκδ. R. RENEHAN, *Leonis medici de natura hominum synopsis* (Corpus medicorum Graecorum [=CMG], 10/IV), Berlin 1969, σ. 18, §3.

7. Βλ. ἐνδεικτικὰ, Ὁρειβάσιος [βλ. σημ. 15], 2.59. Ἄετιος Ἀμιδηνός [βλ. σημ. 16], 2.121. Θεόδωρος Πρόδρομος, *Στίχοι κατὰ ἰατρικὴν ἐπιστήμην εἰς τοὺς ἰβ' μῆνας*, ἔκδ. J. L. IDELER, *Physici et Medici Graeci Minores*, τόμ. I-II, Berolini 1841-1842 (ἀνατ. Amsterdam 1963) [στὸ ἐξῆς: IDELER], I, 418-420. (Οἱ στίχοι παραδίδονται ἀπὸ πολλὰ χειρόγραφα, τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ὁποία τοὺς προσγράφουν στὸν Πρόδρομο, σὲ ὀρισμένα φέρονται ὡς ἀνώνυμοι, ἐνῶ σὲ ἓνα χφ. ἀποδίδονται στὸν Μιχαῖλ Ψελλὸ καὶ σὲ ἓνα ἄλλο στὸν Νικόλαο Καλλικλῆ: βλ. W. HÖRANDNER, *Theodoros Prodromos Historische Gedichte* [WBS XI], Wien 1974, 55, ἀρ. 159, καὶ R. ROMANO, *Nicola Callicle Carmi*, Napoli 1980, σσ. 49-54 (βλ. καὶ παρακάτω, σημ. 22). Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ διαγνώσεως παθῶν*, ἔκδ. IDELER, II, σσ. 368 κ. ἐξ.

στών οργανισμό⁸. Ἡ διάκριση τῆς χολῆς στὰ ἰατρικὰ κείμενα σὲ *ξανθὴ* καὶ *μέλαινα* πρέπει νὰ βασίζεται στὴν πηκτικότητα τοῦ χυμοῦ αὐτοῦ. Ὅταν ἡ πηκτικότητα εἶναι ὑψηλὴ, ἡ χολὴ εἶναι βαθύχρωμη καὶ ἐπικρατεῖ σὲ αὐτὴν τὸ φαιὸ χρῶμα, ἐνῶ ὅταν ἡ πηκτικότητα εἶναι χαμηλὴ, ἡ χολὴ εἶναι ἀνοιχτόχρωμη καὶ ἐπικρατεῖ τὸ ὠχρό. Ἡ αὔξηση τῆς μέλαινας χολῆς θεωρεῖται ἀπὸ τοὺς ἰατροὺς βλαπτικὴ γιὰ τὸν ὄργανισμό καὶ συνδέεται στὰ κείμενα μὲ τὴν κατανάλωση λιπαρῶν τροφῶν, ποὺ αὐξάνουν τὴν πηκτικότητα τοῦ ὑγροῦ. Ἀξιοσημεῖωτο εἶναι ὅτι ἡ χολὴ πολλῶν τετραπόδων ζώων καὶ πτηνῶν συνιστᾶται εἴτε ὡς διατροφικὸ εἶδος εἴτε ὡς πρώτη ὕλη σὲ φαρμακευτικὰ σκευάσματα γιὰ τὴν θεραπεία νοσημάτων καὶ δυσλειτουργιῶν τῆς ἀνθρώπινης χολῆς.

Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ ἀναφορὰ τοῦ Θεοφύλακτου Ἀχρίδας σχετικὰ μὲ τὴν κακὴ κατάσταση τῆς ὑγείας του, τὴν ὁποία ἀποδίδει στὴν κλιματικὴ ἀλλαγὴ καὶ τὴν κακὴ διατροφή, οἱ ὁποῖες προκάλεσαν διαταραχὴ τῆς ἀναλογίας τῶν χυμῶν στὸν ὄργανισμό⁹. Ἀντίθετα ὁ Τιμαρίων στὸ ὁμώνυμο κείμενο, ἀσκεῖ εἰρωνικὴ κριτικὴ στὶς ἰατρικὲς ἀντιλήψεις ποὺ τοῦ ἐπέβαλαν αὐστηρὴ δαίαιτα, προκειμένου νὰ θεραπευθεῖ ἀπὸ σοβαρὴ ἀσθένεια, ἡ ὁποία ὅμως τὸν ἀπεστέρησε, ὅπως λέει, σχεδὸν ὀλοκληρωτικὰ ἀπὸ τοὺς τέσσερεις χυμοὺς ποὺ ἔπρεπε νὰ εἶχε ὁ ὄργανισμὸς του¹⁰.

Ἡ αὐξομείωση τῶν χυμῶν ἐπιπλέον θεωρεῖται ἀνάλογη τῆς ἰδιοσυγκρασίας κάθε ἀνθρώπου καὶ τῆς χρονικῆς περιόδου, κατὰ τὴν ὁποία καταναλίσκεται κάθε εἶδος τροφῆς¹¹. Ἡ τελευταία αὐτὴ παράμετρος ἀποδίδεται ἀπὸ τὸν Γαληνὸ στὸν συσχετισμὸ τῶν τεσσάρων χυμῶν μὲ τὰ ἰσάριθμα βασικὰ συστατικὰ τῆς φύσεως *πῦρ, ὕδωρ, γῆ, ἀήρ* καὶ τὶς ἐναλλαγὰς θερμοῦ – ψυχροῦ, ποὺ ἐπιφέρουν οἱ ἐποχὲς τοῦ χρόνου. Σύμφωνα μὲ τὴν θεωρία του, ποὺ υἰοθετήθηκε ἀπολύτως ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς ἰα-

8. Βλ. ἐνδεικτικὰ, Ὁρειβάσιος, 2.32, 2.63. Θεοφάνης Νόννος [βλ. σημ. 20], σ. 122. Συμεὼν Σήθ [βλ. σημ. 21], σσ. 33, 118.

9. Βλ. Θεοφύλακτος Ἀχρίδος, *Ἐπιστολαί*, ἔκδ. P. GAUTIER, *Théophylacte d'Achrida Lettres* [CFHB 16/II], Θεσσαλονίκη 1986, ἐπιστ. 113, σ. 539.9 κ. ἔξ.

10. Βλ. Ἀνώνυμος, *Τιμαρίων*, ἔκδ. R. ROMANO, *Pseudo-Luciano, Timarione*, Napoli 1974, σσ. 400-412. Βλ. κυρίως σσ. 410-412: *Ποῦ γὰρ εἶκὸς ἄνευ τῶν τεσσάρων στοιχειωδῶν χυμῶν ἄνθρωπον ζῆν τὴν ἄνω καὶ παρὰ τὸν βίον ζωὴν*.

11. Ἱερόφιλος Φιλόσοφος, *Περὶ τροφῶν κύκλος*, ἔκδ. IDELER, I, 409-417. Θεόδωρος Πρόδρομος, *Στίχοι εἰς τοὺς ἰβ' μῆνας*, ἔκδ. IDELER, I, 418-420.

τρούς, τὸ θέρος, ὁ χειμῶν, τὸ φθινόπωρον καὶ τὸ ἔαρ ἐπιφέρουν ἀντιστοιχῶς θερμότητα, ψυχρότητα, ξηρότητα καὶ ὑγρότητα, ιδιότητες ποὺ ἀντιστοιχοῦν στοὺς χυμούς, ξανθὴ χολή, φλέγμα, μέλαινα χολή, αἷμα. Ἐπομένως ἡσχέση αὐτὴ θὰ μπορούσε νὰ ἀποδοθεῖ ὡς ἐξῆς:

- α) Πῦρ - θέρος - θερμότητα - ξανθὴ χολή
- β) ὕδωρ - χειμῶν - ψυχρότητα - φλέγμα
- γ) Γῆ - φθινόπωρο - ξηρότητα - μέλαινα χολή
- δ) Ἄηρ - ἔαρ - ὑγρότητα - αἷμα¹².

Στὸν συσχετισμὸ αὐτὸν βασίστηκε ἀργότερα ἡ ἐνδιαφέρουσα ἄποψη τοῦ Ὁρειβάσιου γιὰ τὴν μετάδοση τῶν πανδημῶν νοσημάτων μέσω τοῦ εἰσπνεόμενου ἀέρα. Σύμφωνα μὲ αὐτὴν ἀλλοιωμένες ἀπὸ ὑψηλὴ θερμοκρασία τροφές καὶ μολυσμένο νερὸ εἶναι οἱ πιὸ συχνές αἰτίες ἐπιδημιῶν¹³. Εἶναι δὲ ἀξιοσημείωτὴ ἡ κατηγοριοποίηση ὀρισμένων εἰδῶν τῆς πανίδας, στὴν ὁποία προβαίνει ὁ Ἀρέθας Καισαρείας μὲ τὰ ἴδια κριτήρια καὶ ἡ αἰτιολόγηση τῶν χαρακτηριστικῶν ιδιοτήτων καὶ τῆς συμπεριφορᾶς τους¹⁴.

Οἱ βυζαντινοὶ ἰατροὶ ποὺ ἀναφέρονται στὰ κείμενά τους σὲ θέματα θεραπειῶν μέσω διατροφῆς ἢ λήψεως φαρμακευτικῶν σκευασμάτων εἶναι κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ οἱ: Ὁρειβάσιος (4ος αἰ.)¹⁵, Ἀέτιος Ἀμιδηνός (6ος

12. Βλ. Γαληνός, *Τῶν εἰς τὸ περὶ χυμῶν Ἱπποκράτους ὑπομνημάτων*, ἔκδ. C. G. KÜHN, *Medicorum Graecorum Opera quae exstant* [στὸ ἐξῆς MGO] 16, Leipzig 1829, 1.8-9. Γαληνός, *Περὶ κρᾶσεων*, ἔκδ. C. G. KÜHN, *Claudii Galeni, opera I* [MGO 1], Leipzig 1821, 1.1.

13. Βλ. Ὁρειβάσιος, *Σύνοψις ἐννέα λόγων πρὸς τὸν υἱὸν αὐτοῦ Εὐστάθιον*, ἔκδ. I. RAEDER, *Oribasii Synopsis ad Eustathium Filium. Libri ad Eunarium* (=CMG 6/III), Lipsiae-Berolini 1926 [στὸ ἐξῆς: Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*-οἱ παραπομπές ἀντιστοιχοῦν σὲ βιβλίον καὶ κεφάλαιον], 6.24.

14. Ἀρέθας Καισαρείας, *Σχόλια εἰς τὴν Πορφυρίου Εἰσαγωγὴν καὶ τὰς Ἀριστοτέλους Κατηγορίας*, ἔκδ. M. SHARE, *Arethas of Caesarea's Scholia on Porphyry's Isagoge and Aristotle's Categories* [Corpus Philosophorum Medii Aevi / Commentaria in Aristotelem Byzantina 1], Athens-Paris-Brussels 1994, σ. 46: (...) εἰ δὲ κατ' ἐπικράτειαν τοῦ μὲν πυρός, γίνεται τὰ θυμοειδῆ τῶν ζώων, ὡς λέοντες καὶ παρδάλεις· τοῦ δὲ ὕδατος, τὰ δειλότερα τῶν ζώων, ὡς ἔλαφος, λαγωοί· τοῦ δὲ ἀέρος, τὰ πτηνά, ὡς ἀετοί, γῦπες· τῆς δὲ γῆς, τὰ γεώδη καὶ βαρέα, ὡς ἄρκτοι, σῦες καὶ τὰ παραπλήσια.

15. Ὁρειβάσιος, *Ἱατρικῶν Συναγωγῶν Βιβλία*, ἔκδ. I. RAEDER, *Oribasii, Collectionum medicarum reliquiae* [CMG 6/I-II], Lipsiae-Berolini 1926-1933 [στὸ ἐξῆς: Ὁρειβάσιος, καὶ ὁ ἀριθμὸς βιβλίου καὶ κεφαλαίου].

αί.)¹⁶, Ἀλέξανδρος Τραλλιανός (6ος αἰ.)¹⁷, Παῦλος Αἰγινήτης (7ος αἰ.)¹⁸, Παῦλος Νικαίας, (9ος αἰ.)¹⁹, Θεοφάνης Νόν(ν)ος (10ος αἰ.)²⁰, Συμεὼν Σήθ (11ος αἰ.)²¹, Ψευδο- Καλλικλῆς (12ος αἰ.)²², Ἰερόφιλος Φιλόσοφος (12ος αἰ.)²³, Νικόλαος Μυρεψός (13ος αἰ.)²⁴, Ἰωάννης Ζαχαρίας ὁ Ἄκτουάριος (14ος αἰ.)²⁵.

16. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, <Ἱατρικὸν Ὑπόμνημα>, ἔκδ. A. OLIVIERI, *Aetii Amideni Libri Medicinales I-VIII* [CMG 8/I-II], Leipzig-Berlin 1935-1950, γιὰ τὰ ὀκτὼ πρῶτα βιβλία. Γιὰ τὶς ἐκδόσεις τῶν ὑπολοίπων βλ. σσημ. 94, 108, 118, 128, 180 [στὸ ἐξῆς: Ἀέτιος Ἀμιδηνός, καὶ ὁ ἀριθμὸς βιβλίου καὶ κεφαλαίου].

17. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, *Ἱατρικὰ βιβλία*, ἔκδ. T. PUSCHMANN, *Alexander von Tralles: Original-Text und Übersetzung nebst einer einleitenden Abhandlung. Ein Beitrag zur Geschichte der Medicin*, τ. 1-2, Wien 1878-1879 (ἀνατ. Amsterdam 1963).

18. Παῦλος Αἰγινήτης, *Ἱατρικὴ πραγματεία εἰς ἑπτὰ διηρημένη βιβλία*, ἔκδ. J. L. HEIBERG, *Paulus Aegineta* [CMG 9/I-II], Lipsiae-Berolini 1921-1924, [στὸ ἐξῆς: Παῦλος Αἰγινήτης, καὶ ὁ ἀριθμὸς βιβλίου καὶ κεφαλαίου].

19. Παῦλος Νικαίας, *Περὶ πολλῶν τε καὶ ποικίλων γενομένων νοσημάτων ἀναριθμητῶν τε συμπτωμάτων περὶ τὰ ἀνθρώπινα σώματα, ποτὲ μὲν ἀπὸ διαφόρων ἀέρων, ποτὲ δὲ καὶ ἀπ' αὐτῶν, τῆς φύσεως τῆς συνεχούσης τὸ ζῶον πανταχόθεν ἀναλυομένης, ἔτι δὲ καὶ διαίτης καὶ τῶν ποιότητων ὧν γε προσφερομένων*, ἔκδ. A.-M. IERACI-BIO, *Paolo di Nicea Manuale Medico*, Napoli 1996, [στὸ ἐξῆς: Παῦλος Νικαίας].

20. Θεοφάνης Νόννος, *Σύνοψις ἱατρικῆ*, ἔκδ. H. MARTIUS, *Noni medici clarissimi de omnium particularium morborum curatione*, Argentorati 1568. Ἡ ἔκδοσι τοῦ J. St. BERNARD, *Theophanis Nonni epitome de curatione morborum*, τ. 1-2, Gotha-Amsterdam 1794-1795, ἐπαναλαμβάνει τὸ κείμενο τῆς προηγούμενης ἔκδοσις. Βλ. J. SONDERKAMP, *Theophanes Nonnus: medicine in the circle of Constantine Porphyrogenitus*, *DOP* 38(1984), 29, σσημ. 3.

21. Συμεὼν Σήθ, *Σύνταγμα περὶ τροφῶν δυνάμεως κατὰ στοιχεῖον*, ἔκδ. B. LANGKAVEL, *Simeonis Sethi, Syntagma de alimentorum facultatibus*, Lipsiae 1868 [στὸ ἐξῆς: Συμεὼν Σήθ].

22. R. ROMANO, *Nicola Callicle*, σσ. 125-128. Γιὰ τὴν πατρότητα τοῦ κειμένου βλ. τὴν βιβλιογραφία ποῦ σημειώνεται παραπάνω, σσημ. 7.

23. Ἰερόφιλος Φιλόσοφος, *Περὶ τροφῶν κύκλος*, ἔκδ. IDELER, I, 409-417. Ἰερόφιλος Φιλόσοφος, *Πῶς ὀφείλει διαίτᾶσθαι ἄνθρωπος*, ἔκδ. A. DELATTE, *Anecdota Atheniensia I*, Liège-Paris 1939, σσ. 455-466.

24. Νικόλαος Μυρεψός, *Δυναμερὸν ἦτοι Περὶ συνθέσεως φαρμάκων*, κώδικας 1478 Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκῆς τῆς Ἑλλάδος.

25. Ἰωάννης Ἄκτουάριος, *Περὶ ἐνεργειῶν καὶ παθῶν τοῦ ψυχικοῦ πνεύματος καὶ τῆς κατ' αὐτὸ διαίτης*, ἔκδ. IDELER, I, 312-386.

Ἡ μέθοδος ποὺ ἀκολουθεῖ ὁ κάθε ἰατρός ὡς πρὸς τὸν τρόπο ποὺ παραθέτει τὶς πληροφορίες, σχετίζεται κυρίως μὲ τὴν χρονικὴ περίοδο συγγραφῆς καὶ τὴν ἐξέλιξη τῶν ἀντιλήψεων περὶ ὑγιεινῆς διατροφῆς καὶ φαρμάκων. Οἱ πληροφορίες γιὰ τὰ ζωϊκὰ προϊόντα ὡς θεραπευτικὰ διατροφικὰ εἶδη καὶ ὡς πρῶτες ὕλες σὲ φαρμακευτικὰ σκευάσματα, περιλαμβάνονται εἴτε σὲ αὐτοτελεῖς ἐνότητες εἴτε διάσπαρτες μεταξὺ ἄλλων διατροφικῶν καὶ ἱαματικῶν ὑλικῶν στοιχείων²⁶.

Σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ἡ διατροφικὴ ἀξία δὲν διακρίνεται πάντα ἀπὸ τὴν ἱαματικὴ ἐπενέργεια ποὺ ἀποδίδεται στὰ ἀναφερόμενα εἶδη. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον πάντως παρουσιάζει τὸ γεγονός ὅτι ζωϊκὰ προϊόντα ἀναφέρονται σὲ ἱατρικὲς συνταγές γιὰ θεραπεία παθήσεων ὄλων σχεδὸν τῶν ὀργάνων τοῦ ἀνθρώπινου ὀργανισμοῦ²⁷.

Οἱ ποικίλες ἀναφορὲς σὲ νοσήματα ποὺ ἐντοπίζονται σὲ ἄλλες κατηγορίες πηγῶν τῆς βυζαντινῆς γραμματείας, ἐπιβεβαιώνουν οὐσιαστικὰ τὶς πληροφορίες τῶν ἱατρικῶν κειμένων σχετικά μὲ τὸν τρόπο ἀντιλήψεως καὶ προσδιορισμοῦ τῶν ἀσθενειῶν καὶ τὴν περιγραφὴ τῶν συμπτωμάτων.

Γιὰ τὴν ἀριότερη ἀξιοποίηση τῶν στοιχείων τῆς ἔρευνας κρῖθηκε ἀπαραίτητο νὰ διακριθοῦν οἱ τομεῖς τῆς ἱατρικῆς, στοὺς ὁποίους οἱ βυζαντινοὶ ἰατροὶ προτείνουν ζωϊκὰ προϊόντα εἴτε ὡς μέρη τῆς διατροφῆς εἴτε ὡς πρῶτες ὕλες σὲ φάρμακα. Ἡ κατάταξη τῶν ἀσθενειῶν ποὺ ἀκολουθεῖ εἶναι βέβαια διαμορφωμένη μὲ βάση τὶς σύγχρονες ἱατρικὲς ἀντιλήψεις περὶ συστημάτων τοῦ ὀργανισμοῦ ἀλλὰ ἀντιστοιχεῖ καὶ στὴν σειρὰ ποὺ ἐφαρμόζεται στὰ περισσότερα βυζαντινὰ ἱατρικὰ κείμενα, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὴν κεφαλὴ καὶ τὸν ἐγκέφαλο καὶ καταλήγοντας στὰ ἄκρα. Σὲ κάθε ἐπιμέρους ἐνότητα καταγράφονται οἱ δυσλειτουργίες²⁸ καὶ τὰ νοσήμα-

26. Βλ. ἐνδεικτικὰ, Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 2.84: *Περὶ τῆς ἀπὸ τῶν ζώων ὕλης εἰς φαρμάκων λόγον ἐνταῦθα λέγεται. (...) Οὐ μόνον τῶν στερεῶν μορίων ἐν τοῖς ζώοις ἢ διδασκαλία τῆς δυνάμεως, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐν αὐτοῖς περιεχομένων ἔσται, φλέγματος, χολῆς οὔρου, κόπρου καὶ τῶν ὁμοίων.*

27. Ἡ ἀξιολόγηση βεβαίως τῶν ἱαματικῶν ἰδιοτήτων τῶν στοιχείων αὐτῶν ἐπαφίεται στοὺς ἰατροὺς καὶ βιοχημικοὺς. Ἐνδεχομένως μία μελλοντικὴ διεπιστημονικὴ ἔρευνα καὶ ἐπιμέρους μελέτη τῶν συνθέσεων αὐτῶν ὀδηγήσει σὲ σημαντικὰ συμπεράσματα σὲ σχέση μὲ τὶς φυσικὲς ἱαματικὲς ἰδιότητες ζωϊκῶν προϊόντων, τὶς ὁποῖες ἀγνοοῦμε ἢ παραγνωρίζομε σήμερα.

28. ΔΕΟ: *Malfunction*.

τα²⁹, όπως αναφέρονται στις πηγές και παράλληλα οί προτεινόμενες θεραπείες και φάρμακα για κάθε περίπτωση.

α. Θεραπεία δυσλειτουργιών, νοσημάτων και παθήσεων του έγκεφάλου και του νευρικού συστήματος.

Ἡ κατάταξη ὀρισμένων νοσημάτων σὴν κατηγορία τοῦ νευρικοῦ συστήματος, ὅπου σήμερα ἐντάσσονται *νευρολογικὲς*³⁰ καὶ *ψυχικὲς*³¹ παθήσεις, γίνεται μὲ κριτήρια τὴν ὀνομασία καὶ τὴν περιγραφὴ τῆς συμπτωματολογίας τους. Τὰ πλέον ἐπαναλαμβανόμενα τέτοιας φύσεως νοσήματα εἶναι *ἀποπληξία, ἐπιληψία, κῶμα, λήθαργος, μανία, μελαγχολία, τέτανος, ὁ τρόμος καὶ ἡ φρενίτις*. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἄποψη τῶν βυζαντινῶν ἰατρῶν, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία βασικὸ αἷτιο τῆς *μελαγχολίας*, ἀποτελεῖ ἡ αὔξιση τῆς *μελαίνης χολῆς* στὸν ὀργανισμό³². Ὡς θεραπευτικὰ τῆς νόσου ἀπὸ τὰ ζωϊκὰ προϊόντα συνιστῶνται κυρίως τὸ μέλι καὶ ὁ ὀρὸς γάλακτος³³.

29. ΔΕΟ: *Complaint*. Ἡ διάκριση μεταξὺ *δυσλειτουργίας* - *νοσήματος* βασίζεται σὴν σύγχρονη ἰατρικὴ ὀρολογία. Μὲ τὸν ὄρο *δυσλειτουργία* χαρακτηρίζεται κάθε μορφὴ μόνιμης, ἀνιάτης καὶ σταθερῆς μὴ ὁμαλῆς λειτουργίας ἐνὸς συστήματος, ποὺ μπορεῖ νὰ ὑπάρχει ἐκ γενετῆς στὸν ὀργανισμό, ἢ νὰ εἶναι ἐπίκτητη (π.χ. μειωμένη ὄραση ἢ ἀκοή, δυσκοιλίότητα, λωβότητα). Μὲ τὸν ὄρο *νόσημα* προσδιορίζεται κάθε ἀσθένεια, παροδικὴ ἢ χρόνια, ἢ ὁποία θεραπεύεται ἢ ἐπιδεινώνεται. Μὲ τὴν ἐξέλιξη βεβαίως τῆς ἰατρικῆς πολλὲς δυσλειτουργίες ἀπεδείχθησαν ἰάσιμες, ὁπότε ἀλλάζουν τὰ δεδομένα ταξινόμησής τους.

30. ΔΕΟ: *Neurologic (disease)*.

31. ΔΕΟ: *Psychic (disease)*.

32. Βλ. Συμεὼν Σήθ, σ. 66. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ ἐνεργειῶν...*, σ. 369. Ἡ ἄποψη τῶν βυζαντινῶν ἰατρῶν ὁμοιάζει ἀδρομερῶς μὲ τὴν σύγχρονη ἐπιστημονικὴ αἰτίαση τῆς νόσου, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία, αὐτὴ ἐκδηλώνεται κατόπιν διαταράξεως συγκεκριμένων ἐγκεφαλικῶν ὀρμονῶν. Τὰ δὲ συνιστώμενα φάρμακα συμβάλλουν σὴν ἀποκατάσταση τῆς ἰσόρροπης ἔκκρισης αὐτῶν. Βλ. Α. Τ. BECK, *Depression: causes and treatments*, Pennsylvania 1982, σσ. 168-151. Ρ. GILBERT, *Counselling for depression*, London 1992, σσ. 124-125. Ε. Ε. BECKHAM - W. R. LEBER - Ε. EDWARD, *Handbook of depression*, New York ²1995, σ. 407.

33. ΔΕΟ: *Serum Lacteum. LSJ*⁹, λ. ὀρός. Ἡσύχιος Ἀλεξανδρεὺς, *Λεξικόν*, ἔκδ. Κ. LATTE, *Hesychi Alexandrini Lexicon*, vol. 2, E-O, Copenhagen 1966, λ. ὀρός. Βλ. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 1, σ. 605. Θεοφάνης Νόννος, σσ. 31, 32, 35, 36, 38, 40, 69. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ ἐνεργειῶν...*, σ. 370. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι σὴν σύνθεσι τῶν σύγχρονων ὁμοιοπαθητικῶν φαρμάκων ποὺ συνιστῶνται σήμερα ὡς θεραπευτικὰ τῆς κατάθλιψης, περιλαμβάνονται ἐπίσης ὡς πρῶτες ὕλες, μέλι καὶ ὀρὸς γάλακτος. Βλ.

Τὰ ζωϊκὰ προϊόντα ποὺ προτείνονται ὡς πρῶτες ὕλες σὲ φαρμακευτικὰ σκευάσματα γιὰ ἐπιληπτικούς καὶ καταθλιπτικούς ἀσθενεῖς εἶναι κυρίως τὸ γάλα, τὸ μέλι καὶ τὰ παράγωγά του, ὑδρομέλι ἢ ἀπόμελι³⁴, ὄξιμελι³⁵, οἶνόμελι³⁶, εὐκρατόμελι³⁷, ἥπαρ ἀμνοεριφίων, ἐλάφειο κρέας³⁸ καὶ κέρας μὲ ὑποκαπνισμό³⁹. Ἰδιαίτερα συχνὲς εἶναι οἱ ἀναφορὲς τῶν θεραπευτικῶν ιδιοτήτων τοῦ ἐγκεφάλου πολλῶν θηλαστικῶν ζώων στὴν ἐπιληψία⁴⁰. Στὴν περίπτωση τῆς ἀποπληξίας συνιστᾶται ἡ βρώση ἐλαφείου κρέατος καὶ ἐντοσθίων καὶ σάρκας ἐνύδρων εἰδῶν, ὅπως ψάρου, πολύποδος καὶ

J. E. PIZZORNO – J. MICHAEL – T. MURAY, *Textbook of natural medicine*, Edinburg-New York 2^o1999, τ. Β', σσ. 34-35. W. S. JACKSON, *Melancholia and Depression. From hippocratic times to modern times*, New Haven-London, 1986, σσ. 450-453.

34. Ὑδρομέλι ἢ ἀπόμελι ἢ μελίκρατο: μείγμα μελιοῦ καὶ νεροῦ. *Λεξικό τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς δημόδου γραμματείας 1100-1669*, ἔκδ. Ἐ. ΚΡΙΑΡΑΣ – Ἰ. ΚΑΖΑΖΗΣ, Θεσσαλονίκη 1968- (στοῦ ἐξῆς ΚΡΙΑΡΑΣ, *Λεξικό*), λλ. ἀπόμελι, μελίκρατον. E. TRAPP [et al.], *Lexikon zur byzantinischen Gräzität*, Wien 1994- (στοῦ ἐξῆς TrappLex), λ. μελίκρατος. *LSJ^o*, λλ. ὑδρομέλι, μελίκρατον. *Antike Medizin: ein Lexikon* (στοῦ ἐξῆς AML), λ. honig. Βλ. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 1, σσ. 309, 327, 335, 531, 2, 213, 235. Θεοφάνης Νόννος, σσ. 102, 120, 124. Νικόλαος Μυρεψός, φ. 2b. Πβλ. Μ. ΧΡΟΝΗ, *Ζωϊκὰ προϊόντα*, σσ. 240 κ. ἐξ., ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.

35. Ὄξιμελι ἢ ὄξιμελίκρατον: μείγμα ὄξους καὶ νεροῦ. *TrappLex*, λ. ὄξιμελον. *LSJ^o*, λ. ὄξιμελίκρατον. Ὁρειβάσιος, 2.58, 2.59. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 3.79-80. Παῦλος Αἰγινήτης, 2.36. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 1, σσ. 137, 235, 307, 309, 311, 327, 345, 423, 2, 257, 383, 471, 489, 521. Θεοφάνης Νόννος, σσ. 8, 32, 36. Ἀνώνυμος, *Περὶ τῶν δώδεκα μηνῶν τοῦ ἐνιαυτοῦ, ποίαις δεῖ χρῆσθαι τροφαῖς ἐν ἐκάστῳ αὐτῶν καὶ ἀπὸ ποίων ἀπέχεσθαι*, ἔκδ. IDELER, I, 423-429 (ἐδῶ 423). Πβλ. Μ. ΧΡΟΝΗ, *Ζωϊκὰ προϊόντα*, σσ. 251 κ. ἐξ.

36. Οἶνόμελι: μείγμα οἴνου καὶ μελιοῦ. ΚΡΙΑΡΑΣ, *Λεξικό*, λ. οἶνόμελι. *LSJ^o*, λ. οἶνόμελι. Ὁρειβάσιος, 2.58, 2.59. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 3.72-75. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 1, σσ. 555, 2, σσ. 217, 467, 487. Πβλ. Μ. ΧΡΟΝΗ, *Ζωϊκὰ προϊόντα*, σσ. 246 κ. ἐξ.

37. Ὁρειβάσιος, 2.59. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 3.79-80. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.45. Θεοφάνης Νόννος, σσ. 27, 30, 31, 33, 36.

38. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, ἔκδ. I. RAEDER, (βλ. σημ. 13) [στοῦ ἐξῆς Ὁρειβάσιος, *πρὸς Εὐνάπιον*], 2.5, 3.57. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 3.1. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 2.85, 2.114. Παῦλος Αἰγινήτης 1.84. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 1, σσ. 587, 615, 2, σσ. 109, 249. Συμεὼν Σήθ, σ. 33.

39. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 2, σ. 179. Θεοφάνης Νόννος, σ. 36. Νικόλαος Μυρεψός, φ. 1a.

40. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 2.5, 3.50. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 2.106. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 1, σσ. 535, 563.

έχινου⁴¹. Για όλες δὲ σχεδὸν τὶς ἀναφερόμενες στὰ βυζαντινὰ ἰατρικὰ κείμενα παθήσεις τοῦ νευρικοῦ συστήματος, συνιστῶνται καταπλάσματα ἀπὸ μαλλὶ καὶ θεραπευτικὰ ἐκχυλίσματα, στὰ ὁποῖα, μεταξὺ ἄλλων, περιλαμβάνονται κρέας καὶ ἐγκέφαλος λαγοῦ, λίπος χήνας καὶ κερὶ⁴².

Ἡ κεφαλαλγία καὶ ἡ ἡμικρανία, σύμφωνα μὲ τοὺς βυζαντινοὺς ἰατροὺς, ἀντιμετωπίζονται μὲ κατάλληλη διατροφή καὶ δευτερευόντως μὲ ἐπιθέματα. Καὶ σὲ αὐτὲς τὶς περιπτώσεις, οἱ αἰτίες ἐντοπίζονται στὴν διατάραξη τῆς ἰσορροπίας τῶν χυμῶν στὸν ἀνθρώπινο ὄργανισμό. Τὰ εἶδη ποὺ προτείνονται γιὰ τὴν καταπολέμηση τῆς περιοδικῆς ἢ χρόνιας κεφαλαλγίας καὶ ἡμικρανίας εἶναι τὸ κρέας τῆς ὄρνιθος, τῆς ἀτταγῆνος καὶ τῆς ὠτίδος, ὁ χοίρειος ἀστράγαλος, τὸ γάλα καὶ τὸ μέλι⁴³. Ἐπίσης συνιστῶνται ἐπιθέματα ἀπὸ ἀκατέργαστο μαλλὶ καὶ κηρωτῆ⁴⁴. Τέλος,

41. Ὁρειβάσιος, 2.61, 8.47, 11(γρ. Α).19, 11(γρ. Γ).11, 11(γρ. Δ).9, 14.23, 14.48, 14.57, 14.60, 15.2, 45.27. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 2.34, 2.45, 2.50, 4.40, 7.4. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 2.15, 2.23. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 1, σσ. 335, 443, 2, σσ. 367, 485. Συμεὼν Σήθ, σ. 60. Θεοφάνης Νόννος, σ. 200.

42. Βλ. ἐνδεικτικὰ Θεοφάνης Νόννος, σ. 58: *Περὶ τρόμιον. Τὰ ἄκρα σκεπέσθω ἐρίοις ... ἢ ... σπονδύλιον σὺν ὀξιμέλιτι ... πότιζε σὺν μελικράτῳ ... ὠφελεῖ λαγοῦ ἐγκέφαλος καὶ ὁ λαγὼς ἐσθιόμενος ... χηνείου στέατος καὶ κηροῦ*. Ἐπίσης, σ. 56: *Περὶ ἐμπροσθοτόνου καὶ ὀπισθοτόνου καὶ τετάνου ... τούτους φλεβοτομητέον καὶ ἐρίοις σκεπαστέον*.

43. Ὁρειβάσιος, 1.3, 1.20, 2.42, 3.4, 3.17, 4.2, 4.3, 6.38. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 4.16. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 1.34. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 2, σσ. 193, 249, 403, 509. Παῦλος Αἰγινήτης 3.28, 3.32, 3.79, 4.1, 4.9. Συμεὼν Σήθ, σ. 31. Ἱεροφίλος Φιλόσοφος, *Περὶ τροφῶν κύκλος*, ἔκδ. IDELER, I, 409-417 (ἐδῶ 412).

44. *Κηρωτῆ*: πρόκειται γιὰ μείγμα κηριοῦ μὲ ἄλλα ὑλικά, ὅπως πίσσα, βούτυρο, κονιοροτοποιημένα φύλλα φυτῶν, λάδι κ.ἄ., τὸ ὁποῖο χρησίμευε ὡς θεραπευτικὸν κατάπλασμα (ἐμπλαστρο) καὶ ἐπίθεμα σὲ ἄλγη καὶ δερματικὲς φλεγμονές. *LSJ*⁹, λ. *κηρωτός*. ΚΡΙΑΡΑΣ, *Λεξικό*, λ. *κηρόπισσον*. Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι τὸ σημερινὸν *τσηρώτο* ἀποτελεῖ ἀντιδάνειο τοῦ ὄρου *κηρωτῆ*: ἰταλ. *cerotto* < *κηρωτόν* < *τσηρώτο*. Βλ. Γ. ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗΣ, *Λεξικὸν τῆς νέας Ἑλληνικῆς γλώσσας*, Ἀθήνα 1998, λ. *τσηρώτο*. Ὁ Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 3.40-3.51, παραθέτει συνταγὰς γιὰ τὴν παρασκευὴν διαφόρων εἰδῶν κηρωτῆς γιὰ θεραπεία κυρίως δερματικῶν νοσημάτων. Βλ. ἐπίσης Ὁρειβάσιος, 3.24. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 3.1, 3.2, 3.13. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 1, σσ. 325, 357, 2, σσ. 197, 241, 373, 433, 467, 555, 575. Θεοφάνης Νόννος, σσ. 40, 133, 206. Ἡ κηρωτῆ ἐντοπίζεται ἐπίσης ὡς ἕνα ἀπὸ τὰ συνηθέστερα θεραπευτικὰ μέσα, ποὺ μεταφέρει τὴν θαυματουργικὴ ἐπενέργεια τῶν ἁγίων, στὰ ἀγιολογικὰ κείμενα. Ἀπὸ τὰ πιδ ἀντιπροσωπευτικὰ παραδείγματα ἀποτελεῖ ἡ χρῆσις κηρωτῆς στὰ *Θαύματα τοῦ Ἁγίου Ἀρτεμίου*: ἔκδ. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Varia Graeca Sacra*, St. Petersburg 1909, σσ. 1-75 (ἀνατ. Leipzig 1975: *Subsidia Byzantina lucis ope iterata* 6), 16.25, ἐδῶ σσ. 36-37. (Βλ. καὶ *The miracles of St. Artemios: a*

ανάμεσα σὲ ὅλες τὶς παραπάνω ὁδηγίες, ἐντοπίζονται καὶ ὀρισμένες ποὺ ἀφοροῦν τὴν ἀποτροπὴ τῆς μέθης καὶ τῶν δυσάρεστων συμπτωμάτων τῆς μέσῃ τῆς κατανάλωσης πνεύμονος ἀμνοεμφιῶν⁴⁵.

β. Θεραπεία ὀφθαλμικῶν καὶ ὀτικῶν νοσημάτων καὶ παθήσεων.

Οἱ ὀφθαλμικὲς καὶ ὀτικὲς δυσλειτουργίες ποὺ καταγράφονται στὰ βυζαντινὰ ἰατρικὰ κείμενα καὶ γιὰ τὴν ἀντιμετώπισή τους ἀναφέρεται ἡ χρήση ζωϊκῶν προϊόντων εἶναι *αἰγίλωπία*, *ἀμβλωπία*, *λεύκωμα*, *νυκταλωπία*, *τράχωμα*, *ὠταλγία*, ὀφθαλμικὲς καὶ ὀτικὲς φλεγμονές. Τὰ σκεύασματά ποὺ ἀφοροῦν σὲ θεραπείες τῶν παθήσεων αὐτῶν εἶναι ἐναιωρήματα, ἐπιθέματα καὶ καταπλάσματα. Τὰ βασικὰ συστατικὰ τῶν ὀφθαλμικῶν καὶ ὀτικῶν κολλυρίων, εἶναι κοινὰ. Ἀπὸ τὰ ζωϊκὰ προϊόντα τὰ συνηθέστερα εἶναι γάλα, μέλι, αὐγά, ἥπαρ, λίπος, ζωμὸς καὶ σάρκα ὀστρακοειδῶν, χολὴ τετραπόδων ζώων, ἰχθύων καὶ πτηνῶν⁴⁶. Ἰδιαίτερα ὡς ὀφθαλμικὸ ἐναιώρημα προτείνεται ἡ χολὴ τῶν ἰχθύων, εἴτε αὐτούσια εἴτε ὡς πρώτη ὕλη⁴⁷, ἐνῶ ὡς ὀτικὸ προτείνεται *κηρωτὴ*. Σπανιότερα ἐντο-

---

collection of miracle stories by an anonymous author of seventh century Byzantium, by V. S. CRISAFULLI and J. W. NESBITT, Leiden-New York 1997, σσ. 106-107, ὅπου ἀνατυπώνεται τὸ κείμενο τῆς ἐκδόσεως τοῦ Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΕΡΑΜΕΩΣ). Πβλ. Γ. Θ. ΚΑΛΟΦΩΝΟΣ, Ἀσθένεια καὶ σωματικότητα στὸ πρῶτο Βυζάντιο. Τὰ θαύματα τοῦ Ἁγίου Ἀρτεμίου, *Ἀρχαιολογία* 103 (2007) 42-49 (ἐδῶ 45). Πρβλ. ἐπίσης Ἀνώνυμος, *Βίος καὶ πολιτεία τῶν ἁγίων ἀναργύρων Κοσμά καὶ Δαμιανοῦ*, ἔκδ. L. DEUBNER, *Kosmas und Damian*, Lipsiae 1907, σσ. 129, 133, 189, 190. Σωφρόνιος μοναχός, ὁ σοφιστής, *Διήγησις θαυμάτων τῶν ἁγίων Κύρου καὶ Ἰωάννου τῶν σοφῶν ἀναργύρων*, ἔκδ. N. F. MARCOS, *Los Thaumata de Sofronio* [Manuales y anejos de Emerita 31], Madrid 1975, σσ. 252, 261-262.

45. Βλ. Συμεὼν Σήθ, σ. 37.

46. Ὁρειβάσιος 14.60, 14.62. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 2.5, 3.57. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 3.1. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 2.85, 2.114, 3.22. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 1, σ. 497, 2, σσ. 81, 87, 109, 113, 183, 293, 507. Παῦλος Αἰγινήτης 2.84, 7.3, 7.20, 7.36. Θεοφάνης Νόννος, σσ. 62, 66, 68, 72, 92, 95. Συμεὼν Σήθ, σ. 31, 86.

47. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 2.106. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.31, ὅπου ἀναφέρονται δεκαεπτὰ εἶδη ἰχθύων, τῶν ὁποίων ἡ χολὴ ἐνδείκνυται ὡς ὀφθαλμικὸ κολλύριο. Βλ. καὶ Ἰ. ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΣ, Ἡ ὀφθαλμολογία στὰ ἔργα τῶν βυζαντινῶν ἰατρῶν, *Βυζαντιναὶ Μελέται* 1 (1988), 317-326. I. LASCARATOS – M. TSIROU – J. FRONIMOPOULOS, Ophthalmology according to Aetius Amidenus, *Documenta Ophthalmologica* 74 (1990), 37-48.

πίζονται σὲ συνταγὲς κολλυριῶν αἷμα, ἀφόδευμα ζωϊκῶν ὀργανισμῶν⁴⁸ καὶ ζωμὸς ἀπὸ βρασμὸ ἰχθύων καὶ ἐνύδρων εἰδῶν⁴⁹.

Γιὰ τὴν παρασκευὴ ὀφθαλμικῶν καὶ ὠτικῶν ἐπιθεμάτων καὶ καταπλασμάτων οἱ συνήθεις πρῶτες ὕλες ἀπὸ ζωϊκὰ προϊόντα εἶναι ἀκατέργαστο ἔριον, γάλα, τυρὸς, βούτυρο, κηρωτὴ καὶ ζωμὸς ἀπὸ βρασμένα ἐνυδρα εἶδη⁵⁰. Σπανιότερες ἀναφορὲς ἐντοπίζονται γιὰ χρῆση οὖρων, λίπους καὶ χολῆς τετραπόδων θηλαστικῶν, ἰχθύων καὶ πτηνῶν⁵¹.

γ. Θεραπεία πνευμονικῶν νοσημάτων καὶ ἀντιμετώπιση δυσλειτουργιῶν τοῦ ἀναπνευστικοῦ συστήματος.

Ὡς νοσήματα τῆς κατηγορίας αὐτῆς στὴν ἀντιμετώπιση τῶν ὁποίων προτείνονται ζωϊκὰ προϊόντα, ἀναφέρονται στὰ βυζαντινὰ ἱατρικὰ κείμενα κυρίως ἡ *πλευρίτις* καὶ ἡ *φθίσις* καὶ πάσης φύσεως κρυολογήματα. Τὸ γάλα, τὸ βούτυρο, τὸ μέλι καὶ οἱ ὄρχεις ἀλεκτρούνων θεωροῦνται φυσικὰ φάρμακα τῶν πνευμονικῶν καὶ θωρακικῶν φλεγμονῶν, τὰ ὁποῖα διευκολύνουν στὴν ἐκτόνωση τοῦ βήχα, ἐνδυναμώνουν τοὺς καχεκτικοὺς ὀργανισμοὺς καὶ βελτιώνουν τὰ συμπτώματα τῆς φυματίωσης. Ὡς ἀντισηπτικὰ δὲ καὶ ἀποτρεπτικὰ τῆς μετάδοσης τῆς νόσου μέσω αἱμοπτύσεων⁵², ἀναφέρονται ὁ θαλάσσιος σπόγγος καὶ τὸ ἀκατέργαστο αἰγοπρόβειο μαλλί⁵³. Ἐπιπλέον γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς φθίσεως καὶ τῆς *πλευρίτιδος* συνιστᾶται κατανάληψη ποτάμιων ὄστρακοειδῶν, πόσις ὄνειου γάλακτος καὶ βρώση ὄρχεων ἀλεκτρούνων καθὼς καὶ χρῆση καταπλασμάτων μὲ βούτυρο⁵⁴. Παρουσιάζουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον οἱ ἀναφορὲς

48. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 2, σσ. 375, 377. Θεοφάνης Νόννος, σσ. 43, 44, 48, 57, 62.

49. Θεοφάνης Νόννος, σσ. 70, 80, 81, 82, 86. Συμεὼν Σήθ, σσ. 43, 83.

50. Ὁρειβάσιος 14.60, 14.62. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 2.5, 3.57. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 3.1. Αἴτιος Ἀμιδηνός, 2.106. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.31. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 1, σσ. 335, 449, 601, 2, σ. 219. Συμεὼν Σήθ, σ. 83.

51. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 1, σ. 563, 2, σσ. 47, 73, 75, 91. Θεοφάνης Νόννος, σσ. 53, 403, 407, 503, 505.

52. ΔΕΟ: *Haemoptysis / Pneumoptysis*.

53. Θεοφάνης Νόννος, σ. 153: *Περὶ αἵματος πτύσεως. ἔξωθεν πυριᾶν σπόγγους ἢ ἔρια ἄπλυτα*. Πρβλ. Λέων ἱατροσοφιστής, *Σύνοψις ἱατρικῆ*, ἔκδ. F. Z. ERMERINS, *Anecdota medica graeca*, Leiden 1840 (ἀνατ. Amsterdam 1963), σσ. 88-217 (ἐδῶ 163).

54. Βλ. Θεοφάνης Νόννος, σ. 154: *Περὶ φθίσεως. Τούτους δεῖ ὄνειον γάλα ἢ γυναικεῖον διατρέφειν, ἐπιτιθέναι δὲ τῷ θώρακι κηρωτὰς τὰς διὰ βουτύρου, πινομένου μελικράτου*. Πβλ. Λέων, *Σύνοψις ἱατρικῆ*, σ. 163. Συμεὼν Σήθ, σ. 27, 31, 69, 83.

τοῦ Θεοφάνη Νόννου σὲ ζωϊκὰ προϊόντα, ποὺ συμμετέχουν σὲ αἰμοστατικά σκευάσματα κατὰ τῶν ρινικῶν αἰμορραγιῶν καὶ σὲ ἀναλγητικά τῶν φλεγμονῶν τοῦ *ἰγμορείου*⁵⁵. Συνιστῶνται καταπλάσματα στὸν τραχήλο ἀπὸ ἀκατέργαστο μαλλί, κερὶ, μέλι καὶ κονιορτοποιημένο μαστὸ θηλυκοῦ χοίρου, καθὼς καὶ ποικίλες ἀλοιφές, τῶν ὁποίων πρῶτες ὕλες ἀποτελοῦν μέλι, γάλα, κόπρος σκύλου, ὄρνιθας καὶ περιστεριοῦ, τέφρα χελιδonioῦ, κέλυφος καὶ λεύκωμα αὐγοῦ. Ὡς ἐργαλεῖα ἐπάλειψης ἀναφέρονται περὶ πτηνῶν, ἐνῶ παράλληλα προτείνεται ἡ ἔμφραξη τῶν αὐτιῶν μὲ κερὶ⁵⁶.

δ. Ἐνίσχυση τῆς καρδιακῆς λειτουργίας, τοῦ κυκλοφορικοῦ συστήματος καὶ βελτίωση τῆς ποιότητος τοῦ αἵματος.

Ἡ καρδιὰ χαρακτηρίζεται στὰ βυζαντινὰ ἱατρικὰ κείμενα ὡς *καιριώτατον μόριον*, ὅποιαδήποτε πάθησι τοῦ ὁποίου καταλήγει ἄμεσα στὸν θάνατο⁵⁷. Ἀντίστοιχα τὸ αἷμα κατέχει τὴν πρώτη θέση μεταξὺ τῶν χυμῶν τοῦ ἀνθρώπινου ὄργανισμοῦ καὶ θεωρεῖται κύριος ρυθμιστὴς τῆς ὁμαλῆς καρδιακῆς λειτουργίας. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν οἱ ὀδηγίες τῶν βυζαντινῶν ἱατρικῶν κειμένων στρέφονται γύρω ἀπὸ τὴν δημιουργία *εὐχρήστου αἵματος*, τῆς ὁποίας βασικὸς παράγοντας θεωρεῖται ἡ διατροφή. Ἰδιαίτερα ὠφέλιμα γιὰ τὴν ἰσόρροπη σύσταση τοῦ αἵματος θεωροῦνται τὸ κρέας καὶ ὁ μυελὸς ὄρνιθος, *ἀτταγῆνος*, *βοοειδῶν*, *χοίρου* καὶ *λαγωῦ*, οἱ *ὄρχεις ἀλέκτορος*, ὁ *χοίρειος ἀστράγαλος*, οἱ *πετραῖοι ἰχθεῖς*, κυρίως *λάβραξ*, *φιλομήλα*, *σελάχη* καὶ τὸ μέλι⁵⁸.

Γιὰ τὴν ρύθμιση τῆς καλῆς κυκλοφορίας τοῦ αἵματος στίς ἀρτηρίες προτείνονται μελάτα αὐγὰ καὶ γάλα, ἐνῶ ἐνισχυτικὰ γιὰ τὴν σύσταση τοῦ ἀνθρώπινου μυελοῦ θεωροῦνται μυελοὶ ζῶων καὶ πτηνῶν καὶ

55. ΔΕΟ: *Genyantrum*.

56. Θεοφάνης Νόννος, σσ. 183, 184, 600, 606.

57. ΔΕΟ: *Cardia / Heart*. ΕΕΟ: *Καρδιά*. Λέων, *Σύννοψις ἱατρική*, σ. 167: *Περὶ παθῶν τῆς καρδίας. Ἡ καρδιά οὔτε φλεγμονήν, οὔτε ἀπόστημα, οὔτε ἔλκος, οὔτε τι τοιοῦτον πάσχει, προλαμβάνει γὰρ ὁ θάνατος, ἐπειδὴ καιριώτατον μόριόν ἐστιν.*

58. Ὁρειβάσιος, 2.28, 2.49, 2.51, 2.58, 3.2, 3.4, 3.15, 11(γρ. Β).12, 15.1, 45.29. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 4.14. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 1.20. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.31. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 2, σσ. 27, 169, 251, 305, 367, 421. Συμεὼν Σήθ, σσ. 27, 43, 80, 63, 67-68, 69, 100, 118, 119-120.

ιδιαίτερα *μόσχιος, ἐλάφειος καὶ ὄρνίθειος* καθὼς καὶ λίπος *αἰγός, ταύρου, λέοντος, παρδάλεως, ἄρκτου, ὄρνιθος, χηνός* καὶ *φασιανοῦ*⁵⁹.

ε. Πρόληψη καὶ θεραπεία δυσλειτουργιῶν, παθήσεων καὶ νοσημάτων τοῦ πεπτικοῦ συστήματος.

Ἡ σωστὴ λειτουργία τοῦ πεπτικοῦ συστήματος ἀποτελοῦσε ἕναν ἀπὸ τοὺς πιὸ σημαντικοὺς παράγοντες γιὰ τὴν ὑπαρξὴ καλῆς ὑγείας στὰ βυζαντινὰ κείμενα, ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ τὴν ὑγιεινὴ διατροφή. Ἡ ρύθμιση τῆς κυκλοφορίας τῶν *χυμῶν* ἐξαρτᾶται ἄμεσα ἀπὸ τὴν θρεπτικότητα τῆς κάθε τροφῆς καὶ ἄρα ἡ πρόσληψη ἢ ἡ ἀποφυγὴ τῆς κατὰ τὴν πρέπουσα χρονικὴ περίοδο, ἔχουν ἄμεσες συνέπειες στὴν λειτουργία τοῦ πεπτικοῦ, ἢ ὁποῖα παίζει καθοριστικὸ ρόλο στὴν ὑγεία ὅλου τοῦ ὄργανισμοῦ.

Ὡς δυσλειτουργίες καὶ παθήσεις τοῦ πεπτικοῦ συστήματος στὴν ἀντιμετώπιση τῶν ὁποίων συμμετέχουν ζωϊκὰ προϊόντα, ἀναφέρονται *αἰμορροΐδες, ἀπεψία, διάρροια ἢ διαχώρησις ἢ διαχώρημα, εἰλεός, ἔλμινθοι, ἐμπνευμάτωσις, κωλικῆς διαθέσεις, τεινεσμός*. Μεταξὺ αὐτῶν καταγράφονται καὶ ὀρισμένα συμπτώματα, τὰ ὁποῖα σήμερα ἀποδίδονται σὲ ποικίλες παθολογικῆς καὶ ψυχολογικῆς αἰτίες, ὅπως εἶναι ἡ *ἀνορεξία* καὶ ἡ *βουλιμία*.

Στὴν ἴδια ὁμάδα κατατάσσονται καὶ *λοιμώδη νοσήματα*, τὰ ὁποῖα ἐκδηλώνονται μὲ γαστρεντερικὰ συμπτώματα, ὅπως ἡ *δυσεντερία*, ἡ *λεϊεντερία*, ἡ *χολέρα*. Τὰ νοσήματα αὐτὰ ἀναφέρονται ἀπὸ ὀρισμένους βυζαντινοὺς ἰατροὺς καὶ ὡς *πάνδημα*⁶⁰. Στὶς περιπτώσεις ποὺ ἡ μετάδοση τῆς νόσου ὀφείλεται στὶς κλιματικῆς ἀλλαγές, συνιστᾶται ἡ μελέτη τῆς συμπεριφορᾶς τῶν ζώων, τὰ ὁποῖα ἔχουν τὴν ἰδιότητα νὰ προσαρμόζονται εὐκολότερα ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο στὶς ἔντονες καιρικῆς μεταβολές. Ἐπιπλέον προτείνεται ἡ διαμόρφωση τῆς διατροφῆς ἀναλόγως τῆς αὐξομειώσεως τοῦ ψύχους ἢ τῆς θερμότητος στὴν ἀτμόσφαιρα, μὲ εἶδη ποὺ *ἀπογεννοῦν* στὸν ὄργανισμό *χυμοὺς κατ' ἀναλογία* μὲ τὸ κλίμα⁶¹. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὴν κατηγορία αὐτὴ νοσημάτων δὲν γίνεται λόγος στὰ βυζαντινὰ

59. Ὁρειβάσιος, 1.1, 1.3, 3.4, 3.14-17. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 1.17, 2.56, 4.3, 4.10. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 3.28, 3.64-65, 4.85-86. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 2.106. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 1, σσ. 613-615, 2, σσ. 47, 85. Θεοφάνης Νόννος, σσ. 142, 289.

60. Βλ. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 6.24. Παῦλος Νικαίας, σ. 120(50).

61. Βλ. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 6.24. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 3.1. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 5.95, Παῦλος Αἰγινήτης, 2.34, Παῦλος Νικαίας, σ. 120.5.

ιατρικὰ κείμενα γιὰ θεραπευτικὴ ἀγωγή, ἀφοῦ γιὰ τὶς περισσότερες τὰ μέσα ἀντιμετώπισης ἀνακαλύφθηκαν μόλις στὰ τέλη του 19ου καὶ κατὰ τὸν 20ο αἰώνα. Ἔτσι οἱ λίγες ἀναφορὲς τῶν ἱατρικῶν κειμένων σὲ λοιμώδη νοσήματα σχετίζονται μὲ τὴν προσωρινὴ ἀνακούφιση τῶν ἀσθενῶν ἀπὸ τὰ συμπτώματα⁶² καὶ τὴν ἀποφυγὴ μετάδοσης⁶³.

Παράλληλα μὲ τὰ νοσήματα τοῦ πεπτικοῦ οἱ βυζαντινοὶ ἱατροὶ ἀναφέρουν καὶ ὀρισμένα ποὺ ἀφοροῦν ἄλλα ὄργανα ἐντὸς τῆς κοιλιακῆς χώρας⁶⁴, μεταξὺ τῶν ὁποίων κατατάσσονται ὁ *σκίρρος ἥπατος*⁶⁵ καὶ *σπληνός*⁶⁶, ἡ *ἥπατις*, ὁ *ἴκτερος* καὶ ὁ *ὔδερρος* ἢ *ὔδρωψ*, γιὰ τὰ ὁποῖα προτείνονται θεραπείες μὲ ζωϊκὰ προϊόντα.

Ὡς φυσικὰ διατροφικὰ φάρμακα πρόληψης καὶ θεραπείας πεπτικῶν δυσλειτουργιῶν καὶ νοσημάτων, προβάλλονται τὸ κρέας τοῦ χοίρου, τῶν ἄγριων ἐλάφων καὶ κυρίως τοῦ *νεβροῦ*⁶⁷. Ἀπὸ τὰ ἐνυδρα εἶδη, ὁ ζωμὸς ἀπὸ βρασμὸ *πετραίων λευκῶν ἰχθύων* καὶ ἰδιαίτερος *κωβίου*⁶⁸ θεωρεῖται ὅτι συμβάλλει στὴν ἰσόρροπη λειτουργία τοῦ πεπτικοῦ συστήματος καὶ εἶναι καταπραῦντικὸς τοῦ στομάχου. Ἀνάλογες ιδιότητες ἀποδίδονται σὲ πολλὰ *ὄστρακοειδῆ* καὶ *μαλακόσαρκα* ἐνυδρα εἶδη, ὅπως *βάλανοι*, *καραβίδες*, *κάραβοι*, καθὼς καὶ στὸ ἰχθυοπαρασκεύασμα τοῦ *γάρου*⁶⁹. Μεγάλη βαρῦτητα δίδεται στὴν εὐεργετικὴ δράση τοῦ γάλακτος καὶ τοῦ

62. Συμεὼν Σήθ, σ. 61.

63. Θεοφάνης Νόννος, σσ. 154, 155.

64. Γιὰ τὶς ἀντιλήψεις περὶ τῶν νοσημάτων αὐτῶν βλ. ἐπίμετρο.

65. ΔΕΟ: *Hepar. LSJ*⁹, λ. *ἥπαρ*. Βλ. Ἡσύχιος, *Λεξικόν*, λ. *σπλάγγνα*. Ἰωάννης Ζωναρᾶς, *Λεξικόν*, ἔκδ. J. A. H. TITTMANN, *Johannis Zonarae Lexicon*, Lipsiae 1811 (ἀνατ. Amsterdam 1967), λ. *ἥπαρ*.

66. ΔΕΟ: *Spleen. LSJ*⁹, λ. *σπλήν*. Σούδα, *Λεξικόν*, ἔκδ. A. ADLER, *Suidae Lexicon*, τ. 1.4, Leipzig 1935 (ἀνατ. Stuttgart 1987), λ. *σπλήν*. Ἰωάννης Ζωναρᾶς, *Λεξικόν*, λ. *σπλήν*.

67. Συμεὼν Σήθ, σσ. 33, 119.

68. Ὁρειβάσιος, 2.50, 2.60, 3.4, 3.13, 3.15, 3.17. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 4.12, 4.14, 4.16. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 1.20, 1.29, 1.34. Παῦλος Αἰγινήτης, 7.7. Συμεὼν Σήθ, σσ. 43, 59-60. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ ἀναφορὰ τοῦ τελευταίου στὴν ὠφελιμότητα τοῦ ζωμοῦ τοῦ κωβίου (σ. 60): *ὁ δὲ τούτου ζωμὸς κοιλίαν ὑπάγει. αὐτὸς δὲ ἄνευ ἁλὸς ἐσθιόμενος ἰᾶται δυσεντερίας καὶ λειεντερίας καὶ τὰς τεινασμώδεις προθυμίας*.

69. Ὁρειβάσιος, 2.29, 2.48, 2.51, 2.54, 2.58, 3.13, 3.18, 3.28, 3.30, 6.20. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 4.12, 4.17, 4.27, 4.30. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 1.29, 1.35, 1.44, 1.46. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.31. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 1, σσ. 335, 601, 2, σσ. 201, 221, 251, 281, 329, 457, 473, 485, 519, 525. Λέων, *Σύνοψις ἱατρικῆ*, σσ. 171-173. Συμεὼν Σήθ, σσ. 33, 60, 83.

βουτύρου ἐπὶ τοῦ πεπτικοῦ⁷⁰. Γιὰ τὸ γάλα, οἱ βυζαντινοὶ συγγραφεῖς υἱοθετοῦν τὴν ἄποψη τοῦ Γαληνοῦ, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία *διττὴν ἔχει τὸ γάλα χρειάν, τὴν μὲν ἑτέραν ὡς τροφήν, τὴν δὲ ἑτέραν ὡς φάρμακον*⁷¹. Ἀντίθετα, οἱ διάφορες ποικιλίες τυριοῦ, μὲ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις, θεωροῦνται ἰδιαίτερα ἐπιβαρυντικὲς γιὰ τὴν λειτουργία τῆς πέψης καὶ τὴν ισόρροπη κατανομὴ τῶν *χυμῶν* στὸν ὄργανισμό⁷².

Τὰ ἀναφερόμενα φαρμακευτικὰ σκευάσματα γιὰ τὸ πεπτικὸ σύστημα, στὰ ὁποία συμμετέχουν ὡς πρῶτες ὕλες εἶδη ζωϊκῆς προέλευσης, ποικίλουν ἀναλόγως μὲ τὴν πάθηση. Ἔτσι γιὰ τὴν θεραπεία διαφόρων μορφῶν κολίτιδας προτείνονται σκευάσματα ἀπὸ ψημένο χοιρινὸ ἀστράγαλο, ζωμὸς ψαριῶν καὶ γάλα βρασμένο μαζὶ μὲ χαλίγια (*κάλληκες*) τοῦ θαλάσσιου βουθοῦ⁷³. Τὸ τελευταῖο ἐπίσης θεωρεῖται ἀποτρεπτικὸ τῶν συνεπειῶν κατάποσης δηλητηρίου⁷⁴. Γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν ἐντερικῶν παρασίτων (*ἐλμίνθων*) ἀναφέρονται σκευάσματα ἀπὸ λειωμένο κέλυφος γαρίδας καὶ *ἐλάφειο κέρασ*⁷⁵. Τέλος ὡς ἐμετικὸ φάρμακο προτείνεται χολὴ ταύρου καὶ *χερσαίου ἐχίνου*⁷⁶. Σχετικὰ μὲ ἄλλες παθήσεις τῶν σπλάχνων, ὅπως γιὰ τὴν κίρρωση τοῦ ἥπατος, τὴν σπληνομεγαλία καὶ τὴν ὑδρωπικίαση, προτείνονται σκευάσματα καὶ καταπλάσματα ἀπὸ λίπος, κοπριὰ καὶ μυελὸ ζώων καὶ πτηνῶν⁷⁷.

στ. Πρόληψη καὶ θεραπεία δυσλειτουργιῶν, παθήσεων καὶ νοσημάτων τοῦ οὐροποιητικοῦ συστήματος καὶ τῶν νεφρῶν.

Τὰ ἀναφερόμενα στὰ βυζαντινὰ ἱατρικὰ κείμενα νοσήματα καὶ δυσλειτουργίες ποὺ ἀνήκουν στὴν κατηγορία αὐτή, στὴν ἀντιμετώπιση τῶν ὁποίων συμμετέχουν ζωϊκὰ προϊόντα εἶναι *δυσουρία* ἢ *στραγγοῦρα* καὶ

70. Ὁρειβάσιος, 2.59-61. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 2.96-99. Παῦλος Αἰγινήτης, 1.86-88. Συμεὼν Σήθ, σσ. 27, 31. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ διαγνώσεως παθῶν*, σ. 370.

71. Γαληνός, *Περὶ λεπτυνοῦσης διαίτης*, ἔκδ. Κ. ΚΑΛΒΦΛΕΙΣΧ, *Galenus De sanitate tuenda* [CMG 4], Lipsiae 1924, 3.14.

72. Ὁρειβάσιος, 2.69. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 2.96. Παῦλος Αἰγινήτης, 1.89. Συμεὼν Σήθ, σ. 104.

73. Ὁρειβάσιος, 2.58. Παῦλος Αἰγινήτης, 7.7. Συμεὼν Σήθ, σσ. 59, 119-120.

74. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 1, σ. 365. Συμεὼν Σήθ, σ. 31.

75. Συμεὼν Σήθ, σσ. 33, 60. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 2, σ. 595.

76. Ὁρειβάσιος, 8.47.

77. Λέων, *Σύνοψις ἱατρικῆ*, σσ. 173, 185. Θεοφάνης Νόννος, σσ. 209, 213, 214.

λιθιάσεις νεφρών⁷⁸ και ούροδόχου κύστεως⁷⁹ Στην ίδια ομάδα εντάσσονται από τους βυζαντινούς ιατρούς και νοσήματα των ανδρικών γεννητικών οργάνων, όπως *πριαπισμός*⁸⁰, καθώς και όρισμένα είδη *κήλης*, που δημιουργούνται στην κοιλιακή χώρα (*βουβωνοκήλη*, *έντεροκήλη*, *ύδροκήλη κ.ά.*). Ίδιαίτερη μνεία γίνεται για την ευεργετική δράση του ζωμού των οστρακοδέρμων επί ασθενών με λιθιάσεις⁸¹. Επίσης ο κρόκος του αύγου και το λίπος της χήνας θεωρούνται θεραπευτικά των νεφρικών φλεγμονών, ενώ *πιτύλα λαγωού* προτείνεται κατά της δυσουρίας⁸². Οι όδηγίες αυτές έχουν καθαρά ιατρικό χαρακτήρα σε αντίθεση με αυτές που αφορούν την νυκτερινή ενούρηση, των οποίων τα όρια διαχέονται μεταξύ προλήψεων και θεραπειών⁸³. Χαρακτηριστική της εφαρμογής του έμπειρισμού από την παρατήρηση της φύσης στην παρασκευή φαρμακευτικών σκευασμάτων είναι η αναφορά στο έργο του Μανουήλ Φιλή, ή οποία άπληχτι αντίστοιχη άποψη του Κλαύδιου Αϊλιανού στο όμώνυμο έργο, σχετικά με τα ούρα της λυγγός⁸⁴. Για τον *πριαπισμό* και τις *κήλες* προτείνονται θεομά καταπλάσματα από *έρια* και *γάρο*⁸⁵.

78. ΔΕΟ: *Nephron*.

79. ΔΕΟ: *Cystis urinaria*.

80. Για την ασθένεια βλ. *επίμετρο*.

81. Όρειβάσιος, 2.58. Θεοφάνης Νόννος, σ. 200. Συμεών Σήθ, σ. 60.

82. Όρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 9.24. Όρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 4.100. Άέτιος Άμιδητός, 9.28, 11.19, 11.29, 13.18-20. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.45, 3.64. Άλέξανδρος Τραλλιανός, 2, σ. 487. Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους ἀφορισμοὺς*, ἔκδ. F. R. DIETZ, *Apollonii Citiensis, Stephani, Palladii, Theophili, Meletii, Damascii, Ioannis, aliorum, Scholia in Hippocratem et Galenum*, Königsberg 1834 (ἀνατ. Amsterdam 1966), τ. 2, σσ. 236-544 (ἔδῳ 505). Παῦλος Νικαίας, 159(76). Θεοφάνης Νόννος, σσ. 201, 204.

83. Θεοφάνης Νόννος, σ. 204: *Περὶ τῶν ἐνουροῦντων. Τοῦτο τοῖς παιδίοις μᾶλλον συμβαίνει. ἀλέκτορος λάρυγγα καύσας δὸς πιεῖν νήσκει σὺν ὕδατι χλιαρῶ ἢ λαγωῦ ὄρχεις ἐπιξύων σὺν οἴνῳ ... ἢ κύστιν κεκαυμένην χοιρεῖαν σὺν οἴνῳ.*

84. Μανουήλ Φιλής *Περὶ ζῴων ιδιότητος*, ἔκδ. F. S. LEHR'S - F. DÜBNER, *Poetae bucolici et didactici*, Paris 1842, στ. 432 κ. ἔξ. στ. 1304-1314. Πρὸβλ. Κλαύδιος Αἰλιανός, *Περὶ ζῴων ιδιότητος*, ἔκδ. A. F. SCHOLFIELD, *Aelian on the characteristics of animals*, London 1958-1959, 4.17. Βλ. Κ. Α. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ - Σ. ΜΑΡΚΕΤΟΣ, Θεραπευτικὲς ἀντιλήψεις στὸ βιβλίον τοῦ βυζαντινοῦ ποιητῆ Μανουήλ Φιλῆ «Περὶ ζῴων ιδιότητος», *Πρακτικὰ Δ΄ Πανελληνίου Συνεδρίου τῆς Ἱστορίας, Φιλοσοφίας καὶ Κοινωνιολογίας τῶν Ἱατρικῶν Ἐπιστημῶν*, Πάτρα-Ναύπακτος (1-2 Νοεμβρίου 1991), σσ. 48-52. Για παρόμοιες ἐφαρμογὲς ἐμπειρισμοῦ βλ. Ο. ΤΕΜΚΙΝ, *Byzantine Medicine: Tradition and Empiricism*, *DOP* 16 (1962), 97-115.

85. Λέων, *Σύνοψις ἱατρικῆ*, σ. 195.

ζ. Θεραπεία γυναικολογικῶν παθήσεων, σύλληψη – ἀντισύλληψη καὶ τοκετὸς

Ἡ γυναικολογία φαίνεται ὅτι ἀπασχόλησε γενικότερα τοὺς βυζαντινοὺς ἰατροὺς, ὄχι μόνο ὡς πρὸς τὶς φαρμακευτικὲς ἀνάγκες ποὺ παρουσιάζονται στὸν τομέα αὐτόν, ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὴν διαδικασία τοῦ τοκετοῦ⁸⁶. Οἱ πληροφορίες ποὺ ἐντοπίζονται σχετικὰ μὲ ἰατρικὰ σκευάσματα ἀφοροῦν τὴν διευκόλυνση ἢ ἀποτροπὴ σύλληψης, τὴν ὁμαλὴ ἐξέλιξη τοῦ τοκετοῦ καὶ τὴν θεραπεία ποικίλων παθήσεων τῆς μήτρας. Στὴν ἐπίτευξη σύλληψης θεωρεῖται ὅτι συμβάλλει ἡ βρώση *καρίδων* καὶ *χυλὸς* ἀπὸ οἶνο καὶ κονιοροποιημένο αἰδοῖο θηλυκοῦ *λαγωσῦ*⁸⁷. Ἐπίσης ἡ οὐρὰ τοῦ ἐλαφιοῦ συμμετέχει ὡς πρώτη ὕλη σὲ ποικίλα σκευάσματα ποὺ συνιστῶνται ὄχι μόνο γιὰ τοὺς ἀνθρώπους ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ ζευγάρωμα τῶν ζώων⁸⁸. Τὸ κρέας καὶ τὸ αἷμα *λαγωσῦ* καθὼς καὶ τὸ λίπος τῆς χηνὸς θεωρεῖται ὅτι λαμβανόμενα κατὰ συγκεκριμένη περίοδο τοῦ γυναικείου ἀναπαραγωγικοῦ κύκλου, ὑποβοηθοῦν τὴν σύλληψη. Ἀντίθετα *πιτύα λαγωσῦ*, ὁ ἐγκέφαλος τοῦ *βατράχου* καὶ τὸ λίπος τοῦ *λέοντος* προτείνονται ὡς ἀντισυλληπτικά⁸⁹. Μυθικὴ ιδιότητα ἀποδίδεται στὸ ψάρι *ἐχεννίδα*, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία, βοηθᾷ στὴν ἀποφυγὴ ἀποβολῶν, κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο ποὺ συγκρατεῖ τὰ ἀκυβέρνητα πλοῖα στὶς θάλασσες⁹⁰. Ὡς νοσήματα καὶ παθήσεις τῆς μήτρας, ἀναφέρονται *ἀπόστημα*, *ἐλκωσις*, *ἐμπνευμάτωσις*, *κονδυλώματα*, *πρόπτωσης*, *ράγάδες*, *σκιόρδος* ἢ *σκιόρδωσις*, *φίμος*

86. Βλ. Ε. KISLINGER, Ἡ γυναικολογία στὴν καθημερινὴ ζωὴ τοῦ Βυζαντίου, στὰ πρακτικὰ τοῦ Συνεδρίου Ἡ καθημερινὴ ζωὴ στὸ Βυζάντιο. Τομὲς καὶ συνέχειες στὴν ἑλληνιστικὴ καὶ τὴν ρωμαϊκὴ παράδοση, Ἀθήνα 1988, σσ. 135-145.

87. Βλ. ἐνδεικτικὰ, τὰ χαρακτηριστικὰ χωρία στὸ ἔργο τοῦ Συμεὼν Σήθ, σσ. 60-61.

88. Βλ. *Γεωπονικά*, ἔκδ. Η. BECKH, *Geponica sive Cassiani Bassi scholastici de re rustica eclogae*, Lipsiae 1895, 19.5. Γιὰ τὴν σύνθεση καὶ χρῆση βοθητικῶν στὴν σύλληψη καὶ ἀντισυλληπτικῶν φαρμάκων στὸ Βυζάντιο, βλ. καὶ Α. Μ. IERACI BIO, *Testi medici di uso strumentale*, JÖB 32/3 (1982) [= XVI. Internationaler Byzantinistenkongress. Akten II/3], 33-43.

89. Μιχαὴλ Ψελλός, *Ἐπιστολαί*, ἔκδ. Κ. ΣΑΘΑΣ, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. Ε', Paris 1876 (ἀνατ. Ἀθήνα 1972), ἐπιστ. 86, σσ. 327-328. Συμεὼν Σήθ, σ. 61.

90. Γιὰ τὴν ἀπόδοση τῆς παράλληλης αὐτῆς ιδιότητος στὴν *ἐχεννίδα*, βλ. ἐνδεικτικὰ τὴν χαρακτηριστικὴ περιγραφή τοῦ Μανουὴλ Φιλῆ, *Περὶ ζώων ιδιότητος*, στ. 1953-1965. Πρβλ. Γεώργιος Πισιδίας, *Ἐξαήμερος ἢ Κοσμογονία*, ἔκδ. L. TARTAGLIA, *Carmi di Giorgio di Pisidia*, Torino 1998, στ. 999 κ. ἐξ. Βλ. καὶ Σούδα, λ. *ἐχεννίς*. Ἰωάννης Ζωναράς, *Λεξικόν, λ. ἐχεννίς*.

ἢ *φίμωση, φλεγμονή*. Γιὰ τὰ νοσήματα τῆς μήτρας προτείνονται διάφορα φαρμακευτικά σκευάσματα στὰ ὁποῖα συμμετέχουν μέλι, κερί καὶ καταπλάσματα ἢ ἐπιχρίσματα ἀπὸ αὐγά, λίπος καὶ μυελὸς διάφορων ζώων καὶ πτηνῶν, μαλλὶ προβάτου, θαλάσσιος σπόγγος καὶ ὀξύμελι⁹¹.

η. Θεραπεία δερματικῶν ἀλλοιώσεων, παθήσεων καὶ νοσημάτων. Δερματικές καὶ ἀντιηλιακὲς ἀλοιφές.

Οἱ ἀναφερόμενες ὡς δερματικὲς παθήσεις στὰ βυζαντινὰ ἱατρικὰ κείμενα εἶναι ἀριθμητικὰ οἱ περισσότερες. Ἀπὸ αὐτές, ὀρισμένες ἀφοροῦν σαφῶς δερματικὲς ἀσθένειες, ἐνῶ ἄλλες ἀποτελοῦν συμπτώματα *συστηματικῶν νοσημάτων*, ποὺ ἐκδηλώνονται καὶ στὸ δέριμα. Στὴν πρώτη κατηγορία ἀνήκουν *ἀκροχόρδων, ἀλφός, ἀλωπεκία, ἀνθραξ, ἀπόστημα, δοθιήν, ἔρπηξ, ἐρυσίπελας, λ(ε)ιχήν, λεύκη ἢ λεύκωμα, ὀφίασις, ῥαγὰς, φλύκταινα, χίμετλον, ψωρίασις*, ἐνῶ στὴν δευτέρη κατηγορία ἀνήκουν *βουβῶν, ἐλεφαντίασις, ἐσχάρωδεις καὶ ἰχωρῶδεις δερματικὲς ἀλλοιώσεις, λέπρα, παρωτίς, χοιράς*. Μιὰ ἄλλη ὁμάδα δερματικῶν ἀλλοιώσεων στὰ βυζαντινὰ ἱατρικὰ κείμενα, ἀποτελοῦν ὅσες ὀφείλονται σὲ τραυματισμούς, δῆγματα καὶ ἐγκαύματα. Γιὰ ὅλες αὐτὲς προβλέπονται θεραπείες στὶς ὁποῖες συμμετέχουν ζωικὰ προϊόντα.

Τὰ φαρμακευτικά σκευάσματα ποὺ ἀφοροῦν σὲ δερματικὰ νοσήματα καὶ κακώσεις κατέχουν ἓνα μεγάλο μέρος στὸ σύνολο τῶν ἱατρικῶν συνταγῶν στὰ ἀνάλογα βυζαντινὰ κείμενα, τὰ ὁποῖα κατανέμονται σὲ εὐρύτερες ὁμάδες μετὰ βάση τὴν αἰτιολογία τους. Ἔτσι ἐντοπίζονται ὁδηγίες γιὰ ἀλοιφές ποὺ ἀφοροῦν τὴν ἀντιηλιακὴ προστασία καὶ τὴν θεραπεία ἡλιακῶν ἐγκαυμάτων, ἀντιοβόλα σκευάσματα, ποὺ προλαμβάνουν τὶς δυσάρεστες συνέπειες τῶν δηγμάτων ἐντόμων καὶ ἐρπετῶν, ἀλοιφές, ἐπιθέματα καὶ καταπλάσματα γιὰ τραύματα καὶ παθολογικῆς αἰτιολογίας δερματικὰ νοσήματα.

Βασικὰ ἀντιηλιακὰ συστατικὰ θεωροῦνται τὸ *λευκὸν τοῦ ὠοῦ* καὶ ὁ *μυελὸς μύσχου καὶ ἐλάφου*⁹², ἐνῶ θεραπευτικὲς ἀλοιφές καὶ καταπλάσματα γιὰ τραύματα καὶ δερματικὲς φλεγμονὲς ἀποτελοῦν σκευάσματα ἀπὸ

91. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 9.52. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 4.102. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 1, σ. 445, 2, σ. 267. Θεοφάνης Νόννος, σσ. 235-241. Συμεὼν Σίθ, σ. 69.

92. Θεοφάνης Νόννος, σ. 114: *Ἐπίχριστα προφυλακτικὰ προσώπων ὥστε μὴ ὑπὸ ἡλίου ἢ ἀνέμου ἐκκαίεσθαι ... ὡσὺ τὸ λευκὸν, μυελὸν ἐλάφου ἢ μύσχιον ἐμβάλλομεν.*

κηρό, βούτυρο, λίπος ἄρκτου, ταύρου, χοίρου καὶ χήνας, ἐλάφειο κέρασ καὶ μυελός, κόπρος ὄρνιθος καὶ περιστερᾶς, πτερὰ γερανοῦ καὶ σάρκες ἰχθύων⁹³. Γιὰ τὰ δερματικά ἐξανθήματα συνιστῶνται ἐπιθέματα μὲ μέλι καὶ τυρό, ἐνῶ γιὰ τὴν ἀλωπεκία, τοὺς βουβῶνες, τὶς παρωτίτιδες καὶ τὰ ἄλλα τῆς βρεφικῆς ὀδοντοφυΐας βούτυρο καὶ λίπος ἄρκτου⁹⁴. Στὸ ὄστρακο τῆς σουπιᾶς καὶ γενικότερα τῶν μαλακοστράκων ἐνύδρων⁹⁵ ἀποδίδονται πολλὲς θεραπευτικὲς ιδιότητες, ὅπως ἡ ἀντιμετώπιση τῶν ἀποστημάτων, τῆς λεύκης καὶ τῶν ἀλφῶν, τῶν τραυματισμῶν ἀπὸ αἰχμηρὰ ἀντικείμενα καὶ ἀγκάθια⁹⁶. Ἐπιπλέον συνιστᾶται ὁ χυλὸς τῶν εἰδῶν αὐτῶν ὡς πόσιμο ἀντίδοτο δηλητηρίου⁹⁷.

Ὡς ἀντίδοτα ἐπίσης σὲ ἰοβόλα δῆγματα προτείνεται *πιτύα λαγωοῦ* καὶ *χοίρειο ἦπαρ*⁹⁸. Γιὰ τὰ δερματικά καρκινώματα καὶ μελάνωματα προτείνονται ἐπιθέματα ἀπὸ λίπος καὶ μυελὸ ἐλαφιοῦ, ὄνιο λίπος καὶ χολὴ βοδιοῦ ἢ αἶγας⁹⁹, ἐνῶ καὶ γιὰ τὶς φλεγμονῆς τῶν ποδιῶν ποὺ προκαλοῦνται ἀπὸ τὰ ὑποδήματα, καταπλάσματα ἀπὸ πνεύμονα χοίρου ἢ ἀμνοεριφίου¹⁰⁰. Ἡ κόπρος πολλῶν ζῶων ἐπίσης ἀποτελεῖ πρώτη ὕλη γιὰ ἀλοιφὲς ἢ ἐπιθέματα, ὅπως τῆς αἰγὸς γιὰ τὴν ψωρίαση καὶ τοὺς ρευματισμούς, τῆς *καμήλου* γιὰ τὴν λέπρα¹⁰¹. Γενικότερα γιὰ ὅλες σχεδὸν τὶς

93. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 3.61-62. Θεοφάνης Νόννος, σσ. 136, 262, 275. Πρβλ. Ἀνόνημος, *Παιδιόφραστος Διήγησις περὶ ζῶων τῶν τετραπόδων*, ἔκδ. V. ΤΣΙΟΥΝΙ [MBM 15], München 1972, σσ. 851-854. Πρβλ. τὴν χρῆση λάβρακος ὡς ἐπιθέματος στὰ *Θαύματα Κύρου καὶ Ἰωάννου*, [βλ. σημ. 44], σ. 259.

94. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 15.13, ἔκδ. Σ. ΖΕΡΒΟΣ, Ἀετίου Ἀμιδινοῦ[sic] λόγος δέκατος πέμπτος, [Ἀθηνᾶ 21(1909), 3-144]. Θεοφάνης Νόννος, σσ. 2, 12, 13, 113. Συμεὼν Σήθ, σ. 27.

95. Γιὰ τὰ ἐνύδρα μαλακόστρακα εἶδη καὶ τὶς ὀνομασίες τους στὰ κείμενα τῆς βυζαντινῆς γραμματείας βλ. M. CHRONE-VAKALOPOULOS – A. VAKALOPOULOS, Fishes and other aquatic species in Byzantine literature: Classification, terminology and scientific names, *Byzsymm* 18 (2008), 123-157 (ἔδῳ 147-150).

96. Θεοφάνης Νόννος, σσ. 77, 275. Συμεὼν Σήθ, σ. 60.

97. Θεοφάνης Νόννος, σσ. 297, 298, 301, 309, 314. Συμεὼν Σήθ, σ. 83.

98. Συμεὼν Σήθ, σσ. 61, 119-120.

99. Θεοφάνης Νόννος, σσ. 255, 297. Συμεὼν Σήθ, σ. 35.

100. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 7.5. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 3.19. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 2.154. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.79, 7.3. Παῦλος Νικαίας, σσ. 189-190(100). Θεοφάνης Νόννος, σ. 259. Συμεὼν Σήθ, σσ. 119-120.

101. Θεοφάνης Νόννος, σσ. 254, 266. Πρβλ. θεραπεία λέπρας μὲ ἐπίχρισμα ἀπὸ κόπρου καμήλου, *Θαύματα Κύρου καὶ Ἰωάννου*, σσ. 270-271.

παθήσεις τῶν ἄνω καὶ κάτω ἄκρων καὶ τῶν ὀνύχων προτείνονται καταπλάσματα ἀπὸ κερὶ, μέλι, λίπος καὶ κέρατα ζώων¹⁰².

θ. Θεραπεία παθήσεων τῆς σπονδυλικῆς στήλης, τῶν ὀστέων τοῦ κορμοῦ τοῦ σώματος, τῶν ἄνω καὶ κάτω ἄκρων.

Οἱ παθήσεις τῆς κατηγορίας αὐτῆς, στὴν ἀντιμετώπιση τῶν ὁποίων οἱ βυζαντινοὶ ἰατροὶ παρέχουν διατροφικὲς ὁδηγίες καὶ φαρμακευτικὲς συνταγὲς μὲ ζωϊκὰ προϊόντα, εἶναι κατὰ βάση μορφὲς ἀρθρίτιδος, οἱ ὁποῖες ὀνομάζονται στὰ κείμενα *χειράγρα* καὶ ἀντίστοιχα *ποδάγρα*, γιὰ τὰ ἄνω καὶ κάτω ἄκρα, ἐνῶ γενικότερα ἀναφέρονται ὡς *ἀρθρίτιδες*, *ισχιάδες* καὶ *ῥευματισμοί*, ὅταν ἐμφανίζονται στὴν σπονδυλικὴ στήλη.

Οἱ παθήσεις αὐτὲς εἶναι ἀπὸ τὶς πλέον συχνὰ ἀναφερόμενες σὲ ποιτικὲς πηγὲς τῆς βυζαντινῆς γραμματείας¹⁰³. Ἰδιαίτερα στὰ ἔργα τῶν ἱστοριογράφων καὶ χρονογράφων ἐντοπίζονται πολλὲς ἀναφορὲς σὲ τέτοιας φύσεως ἀσθένειες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἔπασχαν μέλη τῶν αὐτοκρατορικῶν οἰκογενειῶν¹⁰⁴. Ὁ Θεοφύλακτος Σιμοκάττης (7ος αἰ.) κάνοντας λόγο γιὰ τὴν ἀρθρίτιδα τοῦ αὐτοκράτορα Μαυρικίου (582-602), ἐπισημαίνει ὅτι ἡ ἀσθένεια αὐτὴ εἶχε σημειώσει ἔξαρση στὶς ἡμέρες του στὴν Κωνσταντινούπολη¹⁰⁵, ἐνῶ πέντε περίπου αἰῶνες ἀργότερα παρόμοια παρατήρηση κάνει καὶ ὁ Μιχαὴλ Γλυκᾶς, ἀναφερόμενος στὴν ποδάγρα

102. Ὁρειβάσιος, 4.78, 15.3, 44.4. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 3.14, 18. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 2.1, 4.44. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 1.13, 1.145 κ. ἐξ., 2.104, 2.114, 5.125, 6.89, 9.33, 15.13 κ. ἐξ. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.79. Στέφανος Ἀθηναῖος, *Ἐξηγήσεις εἰς τὴν τοῦ πρὸς Γλαύκωνα Γαληνοῦ θεραπευτικὴν*, ἔκδ. F. R. DIETZ, *Apollonii Citiensis...* [βλ. σημ. 82], τ. 1, σσ. 233-344 (ἐδῶ 256). Στέφανος Ἀθηναῖος, *Σχόλια τῶν ἀφορισμῶν Ἱπποκράτους*, ἔκδ. L. G. WESTERINK, *Stephanus of Athens, Commentary on Hippocrates' Aphorisms*, Berlin 1985, 1.3. Παῦλος Νικαίας, σ. 228(131). Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους ἀφορισμούς*, σσ. 257, 299, 414, 456, 498, 507, 526 κ. ἐξ. Θεοφάνης Νόννος, σσ. 257, 260, 261.

103. Βλ. σχετικὰ στὸ ἐπίμετρο.

104. Βλ. ἐνδεικτικὰ, Χριστόφορος Μιτυληναῖος, <Στίχοι διάφοροι>, ἔκδ. E. KURTZ, *Die Gedichte des Christophoros Mitylenaios*, Leipzig 1903, 22: *Εἰς τὸν μητροπολίτην Κυζίκου Δημήτριον διὰ τὴν ποδάγραν*.

105. Θεοφύλακτος Σιμοκάττης, *Οἰκουμενικῆς ἱστορίας βιβλία ἡ'*, ἔκδ. C. DE BOOR, *Theophylacti Simocatae Historiae*, Leipzig 1887 (ἀνατ. Stutgardiae 1972), σ. 301.10 κ. ἐξ: *Ἐπιγίνονται δὲ αὐτῷ (δηλ. στὸν Μαυρίκιον) νόσοι ἀρθρίτιδες. ταύτης τῆς νόσου εὐθένεια καθέστηκε δυστυχῆς τοῖς τὸ βασίλειον ἄστν κατοικοῦσι διὰ παντός*.

του Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου (1042-1055)¹⁰⁶. Ἡ κοινὴ αὐτὴ μαρτυρία ἀπὸ συγγραφεῖς ποὺ ἀπέχουν χρονικὰ μεταξὺ τους, καθὼς καὶ οἱ ἐκτεταμένες ἀναφορὲς τῶν ἰατρικῶν κειμένων σὲ ἀρθρίτιδες φανερώνουν τὴν διαχρονικὴ ἐμφάνιση τῆς νόσου καὶ τὴν δυσκολία ἀντιμετώπισής της.

Ὡς θεραπευτικὰ σκευάσματα ὄλων τῶν νοσημάτων αὐτῶν προτείνονται καταπλάσματα στὰ ὁποῖα συμμετέχουν ὡς πρώτη ὕλη ἢ *αιγεία κόπρος*, *ἄλμη* ἀπὸ ταριχευμένους ἰχθεῖς καὶ λίπος πτηνῶν¹⁰⁷. Ἰδιαιτέρως γιὰ τοὺς ρευματισμούς προτείνεται εἰδικὴ δίαιτα, κατὰ τὴν ὁποία ἀντενδείκνυται ἡ βρώση τροφῶν ποὺ παράγουν *μελαγχολικὸ χυμὸ καὶ φλέγμα*, ὅπως τοῦ βοείου καὶ πρόβειου κρέατος¹⁰⁸.

Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ παραπάνω, τὰ ζωϊκὰ προϊόντα ἀναφέρονται σὲ ἰατρικὲς συνταγὲς γιὰ θεραπεία παθήσεων ὄλων τῶν ὀργάνων τοῦ ἀνθρωπίνου ὀργανισμοῦ. Ἐπιπλέον δὲ σὲ πολλὲς περιπτώσεις εἶναι φανερὴ ἢ κατ' ἀντιστοιχία μὲ τὸ πάσχον μέρος τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος χρῆση ζωϊκῶν μερῶν καὶ μελῶν. Οἱ ἰχθεῖς καὶ τὰ ἔνυδρα ὄντα βρῖσκονται μεταξὺ τῶν πλέον συχνὰ ἐπαναλαμβανομένων στὰ ἰατρικὰ κείμενα εἰδῶν ποὺ συνθέτουν ἰατρικὲς συνταγὲς ἢ συνιστῶνται ὡς διατροφικὰ εἶδη σὲ θεραπευτικὲς δίαιτες. Ἀπὸ τὰ ἄλλα ζωϊκῆς προελεύσεως προϊόντα, τὰ

106. Μιχαὴλ Γλυκάς, *Βίβλος Χρονικὴ*, ἔκδ. B. G. NIEBUHR, *Michaelis Glycae Annales* [CSHB], Bonn 1836, σ. 321, στ. 19-21: *ὁ μέντοι βασιλεὺς τῇ συνήθει κακίστη νόσῳ, τῇ ποδάγρα δηλονότι, κακουχούμενος ἔκειτο ἐν τῇ παρ' αὐτοῦ δομηθείσῃ μονῇ*. Πβλ. R. RADIC, Ἡ ποδάγρα στὰ ἱστορικὰ ἔργα τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ καὶ τῆς Ἄννας Κομνηνῆς, στὰ Πρακτικὰ τοῦ Συνεδρίου *Ἡ αὐτοκρατορία σὲ κρίση* (:). *Τὸ Βυζάντιο τὸν 11ο αἰ., 1025-1081*, Ἀθήνα 2003, σσ. 381-392.

107. Ὁρειβάσιος, 2.58, 3.1, 5.25, 7.2, 7.26, 9.11, 10.13, 45.30. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 3.103, 3.105, 5.18, 9.56, 9.61 κ. ἐξ. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 1.3, 1.11, 4.116. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 1.166, 1.193, 2.194, 1.238, 2.25, 3.10, 3.23, 3.33, 3.110, 3.122, 3.165 κ. ἐξ., 3.181 κ. ἐξ., 4.30, 7.1 κ. ἐξ., 7.63 κ. ἐξ., 15.15 κ. ἐξ. Παῦλος Αἰγινήτης, 1.23, 3.59, 3.78, 7.10. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 2, σσ. 501 κ. ἐξ., 543, 549, 547, 579 κ. ἐξ. Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους ἀφορισμούς*, σσ. 331, 365, 500, 517. Λέων, *Σύνοψις ἰατρικὴ*, σ. 209. Παῦλος Νικαίας, σσ. 224-227.

108. Ὁρειβάσιος, 6.22, 8.24, 10.34. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 1.238, 7.24, 7.96, 8.76, 9.12 [ἔκδ. Σ. ΖΕΡΒΟΣ, Ἀετίου Ἀμιδηνοῦ Λόγος ἔνατος, Ἀθηνᾶ 23(1911), 265-392], 12.64 [ἔκδ. G. A. KOSTOMIRIS, Paris 1892]. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.78, 6.19. Στέφανος Ἀθηναῖος, *Σχόλια εἰς Ἱπποκράτους προγνωστικόν*, ἔκδ. J. M. DUFFY, *Stephanos of Athens, a commentary on the Prognostikon of Hippocrates*, Berlin 1893, 1.10, 1.12, 3.3. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 1, σ. 431, 2, σσ. 149, 225, 409, 437, 503, 533, 549. Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους ἀφορισμούς*, σ. 439. Συμεὼν Σήθ, σσ. 38, 62, 65, 68, 82, 102, 104.

πλέον συχνά επαναλαμβανόμενα είναι τὸ μέλι, τὸ βούτυρο, τὸ γάλα, τὰ ὠὰ καὶ τὸ στέαρ, τὰ ὁποῖα περιλαμβάνονται στὶς περισσότερες θεραπευτικὲς μεθόδους γιὰ νοσήματα ὄλων τῶν κατηγοριῶν.

Ὅπως σὲ κάθε ἀγροτικὴ κοινωνία, ἔτσι καὶ στὸ Βυζάντιο διαπιστώνεται μία «ὀλιστική» προσέγγιση τῆς ὑπάρχουσας καὶ διαθέσιμης σὲ κάθε ἐποχὴ τοῦ ἔτους καὶ σὲ κάθε περιοχὴ πανίδας, τὰ εἶδη τῆς ὁποίας ἐχρησιμοποιοῦντο καὶ ἀξιοποιοῦντο καθολικά. Τὸ γεγονός αὐτὸ βεβαίως δὲν ἀφορᾷ πρωτογενῶς τὴν βυζαντινὴν κοινωνία. Ἀποτελοῦσε προφανῶς αὐτονόητη πραγματικότητα γιὰ τὶς προγενέστερες κοινωνίες, τῶν ὁποίων ἡ ζωὴ καὶ ἡ ἐπιβίωση ἦταν ἄμεσα καὶ κυρίως ἐξαρτώμενη ἀπὸ τὴν ἀγροτικὴ ἐργασία. Ὡστόσο στὸ Βυζάντιο διαφαίνεται μία διαφορετικὴ ἀντιμετώπιση τῆς πανίδας καὶ γενικότερα τῆς φύσεως. Ἡ διαφορετικότητα αὐτὴ συνίσταται στὴν θεώρηση τῆς φύσεως καὶ τῶν ὄντων ἀπὸ μία ἄλλη φιλοσοφικὴ-θεολογικὴ ὀπτικὴ γωνία. Ὅπως ἀποδεικνύεται, στὶς ἀντιλήψεις τῶν Βυζαντινῶν τὰ ζῶα δὲν ἦταν μόνο πηγὲς διατροφῆς καὶ πολύτιμα ἐργαλεῖα ἐργασίας ἀλλὰ ἔφεραν καὶ ἰδιότητες ἱκανὲς νὰ βοηθήσουν τὸν ἄνθρωπο νὰ ἐπιβιώσει, νὰ τὸν θεραπεύσουν καὶ νὰ βελτιώσουν τὴν ποιότητα τῆς ζωῆς του.

Οἱ ποικίλες ἀναφορὲς σὲ νοσήματα ποὺ ἐντοπίζονται σὲ ἄλλες κατηγορίες κειμένων τῆς βυζαντινῆς γραμματείας ἐπιβεβαιώνουν οὐσιαστικὰ τὶς πληροφορίες τῶν ἱατρικῶν κειμένων σχετικὰ μὲ τὸν τρόπο ἀντιλήψεως καὶ προσδιορισμοῦ τῶν ἀσθενειῶν καὶ τὴν περιγραφή τῶν συμπτωμάτων. Ὡστόσο δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ διασταυρωθοῦν μὲ ἀκρίβεια στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν προτεινομένων ἀπὸ τοὺς ἱατροὺς θεραπειῶν, καθὼς δὲν ἐντοπίζονται στὰ κείμενα τέτοιας φύσεως πληροφορίες. Κάποιες ἐλάχιστες ἀναφορὲς ὑπάρχουν σὲ ἀγιολογικὰ κυρίως κείμενα¹⁰⁹, ὅπου ὅμως οἱ θεραπείες ἀποδίδονται σὲ θαυματουργικὴ ἐνέργεια καὶ ὄχι σὲ ἀνθρώπινη παρέμβαση¹¹⁰. Συνεπῶς δὲν μποροῦν νὰ διατυπωθοῦν

109. Βλ. ἐνδεικτικὰ: *Θαύματα Κύρου καὶ Ἰωάννου*, σσ. 252, 261-262, 259, 271-272. *Βίος Κοσμᾶ καὶ Λαμνανοῦ*, σσ. 104-107, 111-112, 133, 180, 190. *Θαύματα ἁγίου Θεράποντος*, ἔκδ. L. DEUBNER, *De incubatione capita quattuor*, Leipzig 1900, σ. 130.21. Βλ. καὶ *Κανὼν εἰς τοὺς ἁγίους ἀναργύρους Κοσμᾶ καὶ Λαμνανό*, α' Νοεμβρίου, στὰ *Analecta Hymnica Graeca*, v. 3. *Canones Novembris*, A. KOMINIS collegit et instruxit, Roma 1979, σσ. 44, 46, 47, 49, 53.

110. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. H. J. MAGOULIAS, *The lives of the Saints as sources of data for the History of Byzantine Medicine in the sixth and seventh centuries*, *BZ* 57 (1964), 127-150

σαφή συμπεράσματα σχετικά με την εφαρμογή των περιλαμβανομένων στα ιατρικά κείμενα θεραπευτικών και προληπτικών οδηγιών στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων στο Βυζάντιο. Πρέπει δὲ νὰ ληφθεῖ ὑπ' ὄψιν ὅτι οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς τῶν κειμένων αὐτῶν ἦταν ἐντεταγμένοι στὸ λόγιο περιβάλλον τῆς αὐτοκρατορικῆς αὐλῆς καὶ τὰ ἔργα τους εἶχαν συνταχθεῖ κατ' ἐντολὴν τοῦ αὐτοκράτορος ἢ ἦταν ἀφιερωμένα σὲ αὐτόν¹¹¹. Δὲν μπορούμε λοιπὸν νὰ γνωρίζουμε τὸ κατὰ πόσον τὰ κείμενα αὐτὰ ἦταν προσβάσιμα στὸ εὐρύτερο κοινὸ τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας καὶ κατὰ συνέπεια οἱ ὀδηγίες τους ἦταν γνωστὲς στὸν ἀπλὸ λαό. Ἐπιπλέον, ὅπου γίνονται ἀναφορὲς σὲ ἀσθενεῖς καὶ νοσήματα, μετὰ τὰ ὁποῖα διασταυρῶνται οἱ πληροφορίες γιὰ τὶς ὀνομασίες καὶ τὰ περιγραφόμενα συμπτώματα, δὲν δίδονται στοιχεῖα σχετικά με λεπτομερεῖς ἐφαρμογὲς θεραπειῶν, ὥστε νὰ καταστῆ δυνατὸν ἔστω καὶ μεμονωμένα νὰ ἐπισημάνουμε κοινούς τόπους μεταξὺ θεωρητικῆς ὀδηγίας καὶ πρακτικῆς ἐφαρμογῆς.

Ὅρισμένες ἀπὸ τὶς καταγεγραμμένες θεραπείες σήμερα μπορεῖ νὰ φαίνονται ἀνεφάρμοστες, ἀναποτελεσματικὲς, ἐνδεχομένως ἐπικίνδυνες ἢ ἐξαρτημένες ἀπὸ δεισιδαιμονίες καὶ δοξασίες. Μὲ μιὰ προσεκτικότερη προσέγγιση τῶν ἀντιλήψεων στὶς ὁποῖες βασίζονται οἱ θεραπείες αὐτές, διαπιστώνουμε ὅτι ξεκινοῦν ἀπὸ τὴν παρατήρηση τῆς φύσεως καὶ συγκεκριμένα τῆς φυσιολογίας καὶ τῆς συμπεριφορᾶς κάθε ζώου.

Ἡ συστηματικὴ παρατήρηση τῆς φύσεως διαμόρφωσε, κυρίως κατὰ τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα ποικίλες ἀντιλήψεις γιὰ τὰ συνόντα τοῦ ἀνθρώπου στὴν φύση ἀπὸ τὶς ὁποῖες προέκυψαν ἐνδιαφέροντες συμβολισμοὶ γιὰ τὰ ζῶα. Οἱ συμβολισμοὶ αὐτοὶ στὴν συνέχεια ἀνάγονται σὲ ἱαματικὲς ιδιότητες τῶν ζώων, οἱ ὁποῖες πλέον καταγράφονται σὲ συνταγὲς καὶ θεραπευτικὲς ὀδηγίες ποὺ περιλαμβάνονται συχνὰ ὡς κοινὸι τόποι σὲ ἱατρικὰ κείμενα καὶ ἐγχειρίδια λευκῆς μαγείας, ὅπως οἱ *Κυρανίδες*. Σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις μάλιστα ἐντοπίζονται παράλληλα ἀληθοφανεῖς ἱατρικὲς

καὶ τοῦ ἸΔΙΟΥ, *The lives of the Saints as sources of data for the history of magic in the sixth and seventh centuries A.D: Sorcery, Relics and Icons, Byz 37* (1967), 228-269. Βλ. καὶ B. CASEAU, *Parfum et guérison dans le christianisme ancien et byzantin: des huiles parfumés au myron des saints byzantins*, στὸ *Les Pères de l'Église face à la science médicale de leur temps*, ἔκδ. V. BOUDON-MILLOT – B. POUDERON – Y. M. BLANCHARD, Paris 2005, σσ. 141-191 (κυρίως 156 κ. ἐξ.).

111. Ἀναλυτικὰ γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. Μ. ΧΡΟΝΗ, *Ζωϊκὰ προϊόντα*, σσ. 304 ἐπ.

συνταγές με οδηγίες παρασκευής αποτροπαϊκῶν περιάπτων. Πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι, ὡς πρὸς τὰ προτεινόμενα ζωϊκὰ εἶδη, ἡ διατύπωση τῶν κειμένων δὲν ἐπιτρέπει σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις νὰ καταστεῖ σαφὲς ποιὰ ἀπὸ αὐτὰ ἀποτελοῦσαν πράγματι θεραπευτικὲς ὕλες καὶ ποιὰ σχετίζονταν μὲ δεισιδαμονίες ἢ προλήψεις.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ¹¹²

1. Νοσήματα καὶ παθήσεις τοῦ ἐγκεφάλου καὶ τοῦ νευρικοῦ συστήματος

Ἀποπληξία. ΔΕΟ: *Aproplexia*. ΕΕΟ: Ἐγκεφαλικὸ ἐπείσοδιο. Ὁ ὄρος στὰ βυζαντινὰ κείμενα περιγράφει τὴν βαριᾶς μορφῆς κατάθλιψη καθὼς καὶ τὴν ἀπώλεια τῶν αἰσθήσεων: Ἀποπληξία ἐστίν, (...) ὅταν ἐξαίφνης τις πεσὼν ἀναίσθητος καὶ ἀκίνητος κινήται ἐπὶ ἐμφράξει τῶν κοιλιῶν τοῦ ἐγκεφάλου¹¹³.

Ἐπιληψία. ΔΕΟ: *Epilepsia / Morbus comitialis epilepsy / Grand mal / Sacred Malady*. ΕΕΟ: Ἐπιληψία. Ἡ ἐπιληψία ἀναφέρεται ἐπίσης καὶ ὡς *ἱερὰ νόσος* καὶ *σεληνιασμός*. Ἡ ὄνομασία *ἱερὰ νόσος* ἀποδίδεται στὸν Ἴπποκράτη, ὁ ὁποῖος ἀφίερωσε ἓνα ἀπὸ τὰ ἱατρικὰ του βιβλία στὴν περιγραφή καὶ τὶς μεθόδους ἀντιμετώπισης τῆς νόσου¹¹⁴. Ἡ ὄνομασία *σεληνιασμός*, ἀποδόθηκε στὴν ἀσθένεια,

112. Γιὰ κάθε ἀσθένεια δίδεται ὁ πιὸ ἀντιπροσωπευτικὸς ὀρισμὸς, ἀπὸ ὅσους περιλαμβάνονται στὰ κείμενα, προκειμένου νὰ ἐπιτευχθεῖ ἀρτιότερη προσέγγιση τῶν ἀντιλήψεων περὶ ἀσθενειῶν καὶ θεραπειῶν στὸ Βυζάντιο. Γιὰ τὴν διαδικασία τοῦ προσδιορισμοῦ τῶν ἱατρικῶν ὄρων στὰ ἱατρικὰ βυζαντινὰ κείμενα καὶ τὴν κατὰ τὸ δυνατόν ταύτισή τους μὲ σύγχρονους ἱατρικοὺς ὄρους χρησιμοποιήθηκαν τὰ ἐξῆς βασικὰ βιβλιογραφικὰ βοηθήματα, ἱατρικὰ λεξικά καὶ ἐγκυκλοπαίδειες: *MedLex, MedDict, A. NOBEL – E. VEILLON, Medical dictionary, Medizinisches Wörterbuch, Dictionnaire medical*, New York ⁵1969. *Stedman's Medical Dictionary*, ἔκδ. W. HENSYL, Baltimore 1990. R. J. DURLING, *A dictionary of medical terms in Galen, I-V*, Leiden-New York 1993. P. COLLIN, *Dictionary of medicine*, Teddington ³2000. E. MOSBY, *Medical, nursing & allied health dictionary*, St. Louis ⁷2006. Ἐπίσης, τὰ ἔγκυρα ἠλεκτρονικὰ λεξικά ἱατρικῆς ὀρολογίας www.pubmed.gov (a service of the U.S. National Library of Medicine and the National Institutes of Health) καὶ www.med.auth.gr/db/dictionary1/gr.

113. Λέων, *Σύννομις ἱατρική*, σ. 113. Βλ. ἐπίσης, Ἡσύχιος, *Λεξικόν*, λ. ἀποπληξία. Σούδα, λ. ἀποπληξία. Ἰωάννης Ζωναράς, *Λεξικόν*, λ. ἀποπληξία: α) θλίψις, μανία, ἄνοια ἢ πλῆθος ἰχώρος τὲ καὶ πνεύματος, ἐπισχόντος τὴν ἀναπνοήν. β) τὸ μετὰ ἀναισθησίας καὶ παρέσεως πάθος. Πρβλ. Ὁρειβάσιος, 7.12. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 8.13. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 6.27-28. Παῦλος Αἰγινήτης, 1.100, 3.18. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 1, σ. 575. Παῦλος Νικαίας, σ. 213(123). Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἴπποκράτους ἀφορισμούς*, σ. 333, Στέφανος Ἀθηναῖος, *Σχόλια εἰς Ἴπποκράτους προγνωστικόν*, σ. 51. Θεοφάνης Νόννος, σ. 52. Βλ. καὶ *LSJ*⁹, λ. ἀποπληξία. Σήμερα χαρακτηρίζε τὸ ἐγκεφαλικὸ ἐπείσοδιο, ποὺ προέρχεται ἀπὸ ἐγκεφαλικὴ αἰμορραγία, θρόμβωση ἢ ἐμβολή.

114. Βλ. Ἴπποκράτης, *Περὶ ἱερῆς νόσου*, ἔκδ. H. GRENSEMANN, *Die hippokratische Schrift "Über die heilige Krankheit"*, Leipzig 1968. Σούδα, *Λεξικόν*, λ. ἱερὰ νόσος (: αὐτὴ τῇ σελήνῃ ἀνάκειται). *LSJ*⁹, λ. ἐπίληψις (= σεληνιασμός). Βλ. ἐπίσης, Παλλάδιος, *Σχόλια εἰς τὸν Ἴπποκράτη*, ἔκδ. F. R. DIETZ, [βλ. σημ. 82], τ. 2, σ. 165. Βλ. ἐπίσης Ἡσύχιος, *Λεξικόν*, λλ. ἐπιληπτικός, ἐπίληπτος (= ὁ τῇ ἱερᾷ νόσῳ κατεχόμενος), ἱερὰ νόσος. Σούδα,

ἐπειδὴ ἔθεωρεῖτο ὅτι οἱ παροξυσμοὶ τῶν ἀσθενῶν σχετίζονταν μὲ τὶς κινήσεις τῆς σελήνης καὶ τὸν ζωδιακὸ κύκλο¹¹⁵. Ἡ ἄποψη αὕτη δὲν φαίνεται νὰ γίνεται δεκτὴ ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς ἰατροὺς καὶ ἀποδίδεται σὲ ἀπλοϊκὲς δεισιδαιμονίες: Ἐπιληψία ἐστίν, (...) ὅταν πεσῶν τις ἐξαίφνης σπάται καὶ ἀφορίζη, ὅπερ λέγουσιν οἱ ἰδιῶται δαίμονα καὶ σεληνιασμόν γίνεται δὲ πάλιν ἐπὶ ἐμφράξει τῶν κοιλιῶν τοῦ ἐγκεφάλου καὶ συμβαίνει παιδίοις μᾶλλον, καὶ ἐστὶν ἀνίατον εἰ μὴ που ἡλικία προκόπτουσα θεραπεύει τὸ πάθος¹¹⁶. Δὲν εἶναι σαφὲς ἂν οἱ δύο περιπτώσεις σεληνιασμοῦ ποὺ ἀναφέρονται στὴν *Καινὴ Διαθήκη* (Ματθ. 4.24 καὶ 17.15) καὶ ἀποδίδονται σὲ δαιμονικὴ ἐπήρεια, σχετίζονται μὲ ἐπιληπτικούς ἀσθενεῖς. Ὁ ὅρος *ἐπιληψία* δὲν ἀναφέρεται στὸ ἱερὸ αὐτὸ κείμενο, ἐνῶ ἀντίθετα δύο ἀναφορὲς τῆς λέξεως *ἐπίληπτος* ἐντοπίζονται στὴν *Παλαιὰ Διαθήκη*¹¹⁷. Ἀπὸ αὐτὲς μόνον ἡ πρώτη ἀφορᾶ τὴν ἀσθένεια τῆς *ἐπιληψίας* μὲ τὰ συμπτώματα ποὺ περιγράφονται στὰ βυζαντινὰ ἰατρικὰ κείμενα, δηλαδὴ ἀπώλεια αἰσθήσεων, σιελόρροια καὶ σπασμούς, ἐνῶ ἡ δευτέρη ἔχει μεταφορικὴ σημασία καὶ ταυτίζεται μὲ ὕβρη, ποὺ ἀποδίδει τὴν ἔννοια τῆς παραφροσύνης¹¹⁸.

λ. *ἐπίληπτος* (= ὁ νοσῶν τὴν ἱερὰν νόσον). Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Περὶ τῆς τοῦ ἀνθρώπου κατασκευῆς*, ἔκδ. G. A. GREENHILL, *Theophili Protospatharii de corporis humani fabrica libri v*, Oxford 1843, 5.31, *Γεωπονικά*, 11.2.

115. Βλ. ἐνδεικτικὰ Μιχαὴλ Ψελλός, *Στίχοι περὶ σεληνιασμοῦ*, ἔκδ. L. G. WESTERINK, *Michaelis Pselli Poemata*, Stuttgart 1992, 11.

116. Βλ. Λέων, *Σύνοψις ἱατρικῆ*, σσ. 115. Βλ. καὶ LSG⁹ λ. *ἐπιληψία*.

117. Βασ. Α΄, 21.13 καὶ Βασ. Δ΄ 9.11.

118. Γιὰ τὸ θέμα αὐτό, βλ. J. KEIR-HOWARD, *Disease and Healing in the New Testament: An Analysis and Interpretation*, University Press of America 2001, σσ. 132-134. M. J. ROSS, *Epilepsy in the Bible*, Oxford-New York 2001, σσ. 190-191. Γενικότερα περὶ ἐπιληψίας στὰ βυζαντινὰ ἰατρικὰ κείμενα βλ. Στέφανος Ἀθηναῖος, *Ἐξήγησις εἰς τὴν τοῦ πρὸς Γλαύκωνα Γαληνοῦ θεραπευτικὴν*, ἔκδ. F. R. DIETZ [βλ. σημ. 82], τ. 1, σσ. 315-316: *Ἐπιληψία ἐστὶ σπασμὸς τοῦ παντὸς σώματος μετὰ βλάβης τῶν ἡγεμονικῶν ἐνεργειῶν, ἀλλ' οὐ παντελῶς. ἔστι δὲ καὶ κακοήθης ἢ τοιαύτη, ὅταν συνεχῶς γίνηται, ὡς ἀνίστασθαι καὶ καταπίπτειν, ἐφ' ὧν συμβαίνει, τὴν δύναμιν καταλυθεῖσαν τὸ τῆς λειποθυμίας ὑποστῆναι πάθος*. Βλ. καὶ Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους ἀφορισμούς*, σσ. 336-338. Ὅρεβάσιος, 6.38, 45.30. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 6.17-18, 16.67 (ἔκδ. S. ZERVOS, *Gynäkologie des Aëtios*, Leipzig 1901). Παῦλος Αἰγινήτης, 3.13, 3.71, 7.10. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 1, σσ. 493, 535, 537. Θεοφάνης Νόννος, σ. 46. Συμεὼν Σήθ, σ. 33. Μιχαὴλ Ψελλός, *Πόνημα ἱατρικὸν ἄριστον δι' ἰάμβων*, ἔκδ. L. G. WESTERINK, (βλ. σημ. 115), σσ. 190-233 (ἔδω σσ. 784-808). Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ διαγνώσεως παθῶν*, σσ. 353-464 (ἔδω 386-387). Γιὰ τὶς αἰτιάσεις τῆς νόσου καὶ τὶς ἀντιλήψεις τῶν Βυζαντινῶν γενικότερα περὶ αὐτῆς, βλ. T. N. ECONOMOU - J. LASCARATOS, *The Byzantine physicians on epilepsy*, *Journal of the History of the Neurosciences* 14/4 (2005), 346-352. Ἐπίσης G. MAKRIS, *Zur Epilepsie in Byzanz*, *BZ*

Ἡμικρανία. ΔΕΟ: *Hemicrania / Hemicranium / Migraine*. ΕΕΟ: Ἡμικρανία. Ὁ πόνος στὸ ἥμισυ τῆς κεφαλῆς, ἴδιας αἰτιολογίας μὲ τὴν κεφαλαλγία: Ἡμικρανικὸν πάθος λέγεται, ὅταν τὸ ἥμισυ μέρος τῆς κεφαλῆς ἀλγῶσι μόνον, τὸ δεξιὸν ἢ τὸ ἀριστερόν. χρόνιον δὲ τὸ πάθος καὶ χαλεπόν¹¹⁹.

Κεφαλαλγία. ΔΕΟ: *Encephalalgia / Cephalalgia*. ΕΕΟ: Κεφαλαλγία. Ὁ πόνος στὸ κεφάλι, ποῦ προκαλεῖται ἀπὸ διάφορα παθολογικά, ψυχολογικά καὶ βιολογικά αἷτια: Κεφαλαλγία ἐστὶν ὁδύνη γινομένη κατὰ τὴν κεφαλὴν πολλὰς δὲ τὰς κατὰ μέρος ἔχει διαφορὰς¹²⁰.

Κῶμα. ΔΕΟ: *Coma*. ΕΕΟ: Κῶμα. Παθολογικὴ κατάσταση πλήρους ἢ μερικῆς ἀπώλειας συνειδήσεως, ποῦ συνοδεύεται ἀπὸ λήθαργο καὶ προκαλεῖται ἀπὸ σοβαρὲς ἐγκεφαλικὲς βλάβες: Κῶμα λέγεται ὁ βαθὺς καὶ παρὰ φύσιν ὕπνος, ὅταν αἰεὶ καθέδωσιν οἱ κάμνοντες καὶ νυττόμενοι οὐκ ἐγείρονται καὶ ἐγειρόμενοι μόλις πάλιν πίπτωσιν. γίνεται δὲ ἐπὶ φλέγματι ψυχρῷ ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ¹²¹. Στὰ βυζαντινὰ κείμενα ἀναφέρεται καὶ τὸ ἄγρυπνον κῶμα, κωματώδης κατάσταση, κατὰ τὴν ὁποία ὁ ἀσθενής, ἐνῶ ἔχει ἀπώλεια αἰσθήσεων, ἔχει συνεχῶς ἀνοιχτὰ τὰ μάτια: εἰ μυχθεῖ τῆ ξανθῇ χολῇ φλέγμα, νόθη φρενίτις ἢ τοιαύτη καλεῖται καὶ τὸ καλούμενον ἐργάζεται ἀγρυπνον κῶμα¹²².

88 (1995), 363-404. Γενικότερα γὰρ τὴν ἱστορία τῆς νόσου καὶ τὴν ἐξέλιξη τῶν ἀντιλήψεων σχετικὰ μὲ αὐτὴν κατὰ τὴν ἀρχαιότητα καὶ τὸν Μεσαίωνα, βλ. Μ. WOHLERS, *Epilepsie in Antiker Medizin, Astrologie und Religion*, Marburg 1999. Α. W. HAUSER, The natural history of temporal lobe epilepsy, στὸ: *Epilepsy surgery*, ἔκδ. Η. Ο. LÜDERS, New York 1992, σσ. 133-141. Ρ. WOLF, Epileptic seizures and syndromes: Terms and concepts, *Epileptic seizures and syndromes*, ἔκδ. Ρ. Wolf, Paris 1994, σσ. 1-7.

119. Λέων, *Σύνοψις ἰατρικῆ*, σ. 113. Βλ. ἐπίσης, Ὁρειβάσιος, 1.5, 49.10. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 5.101, 7.96. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.5. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 1, σσ. 499, 503. Παῦλος Νικαίας, σ. 73(16). Βλ. καὶ *LSJ*⁹, λ. ἡμικρανία.

120. Λέων, *Σύνοψις ἰατρικῆ*, σσ. 109-111. Πρβλ. Ὁρειβάσιος, 7.26, 10.42. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 3.113, 5.48. Παῦλος Αἰγινήτης, 2.9, 3.4. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 1, σσ. 465, 479. Βλ. καὶ *LSJ*⁹, λ. κεφαλαλγία.

121. Λέων, *Σύνοψις ἰατρικῆ*, σ. 117. Βλ. ἐπίσης, Ἡσύχιος, *Λεξικόν*, λ. κῶμα (: κοίμημα, ληθώδης καταφορὰ ὕπνου βαθέως). Σούδα, λ. κῶμα. Ἰωάννης Ζωναράς, *Λεξικόν*, λ. κῶμα.. Πρβλ. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 5.51, 6.6. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.6, 3.10. Στέφανος Ἀθηναῖος, *Σχόλια εἰς Ἱπποκράτους προγνωστικόν*, 1.1. Μιχαὴλ Ψελλός, *Ἱατρικὸν πόνημα*, στ. 477-483. Βλ. ἐπίσης, τὴν περιγραφὴ τῆς κωματώδους καταστάσεως, στὴν ὁποία εἶχαν περιέλθει ὀρισμένα ἀπὸ τὰ θύματα τοῦ λοιμοῦ τοῦ 541-542: Προκόπιος, *Περὶ πολέμων*, ἔκδ. J. HAURY-G. WIRTH, *Procopii Caesariensis opera omnia*, Leipzig 1962-1963, τ. I, 2.22.19 κ. ἔξ.

122. Βλ. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 1, σ. 513. Βλ. ἐπίσης, Παῦλος Αἰγινήτης, 3.10. Λέων, *Σύνοψις ἰατρικῆ*, σ. 117. Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους ἀφορισμοὺς*, σ. 296. Βλ. καὶ *LSJ*⁹, λ. κῶμα.

Λήθαργος. ΔΕΟ: *Lethargus*. ΕΕΟ: *Λήθαργος*. Πρόκειται για την κατάσταση νάρκης, βαθέως και συνεχούς ύπνου, που αποτελεί σύμπτωμα σοβαρών νευρολογικών ή έγκεφαλικών παθήσεων: *Τί έστι λήθαργος; διανοίας καταφθορά λήθην επίφερουσα και άκίνησιαν σώματος. γίνεται δέ τὸ τοιοῦτον πάθος ἀπὸ ψυχρᾶς και ὑγρᾶς δυσκρασίας ὅτε ψυχροῖς χυμοῖς πληρωθῆ ὁ ἐγκέφαλος. αὕτη γὰρ ὁρᾶται ναρκοῦσα τὰς ψυχικὰς ἐνεργείας τοῦ μνημονευτικοῦ· διὸ και τινες ἀμνημοσύνην τὸ πάθος καλοῦσι*¹²³. Στὰ βυζαντινὰ κείμενα ἀναφέρεται και ὁ ληθαργικὸς πυρετός, ὁ ὁποῖος σχετίζεται προφανῶς με τὴν ληθαργικὴ κατάσταση στὴν ὁποία ὀδηγεῖ τὸν ὄργανισμό ὁ πολὺ ὑψηλὸς πυρετός¹²⁴.

Μανία. ΔΕΟ: *Mania*. ΕΕΟ: *Μανία*. Κατάσταση παραλογισμοῦ και παραφροσύνης, κατὰ τὴν ὁποία τὸ ἄτομο εἶναι ἐκτὸς ἐλέγχου και διακατέχεται ἀπὸ ἔμμονη ιδέα: *Μανία ἐστὶ σφοδροτάτη παραφροσύνη ὅταν και ἐπέρχονται ἐστὶ δὲ ὅτε και ξίφος λαβόντες ἢ ξύλον ἢ λίθον φονεύουσι τοὺς παρατυγχάνοντα*¹²⁵.

Μελαγχολία. ΔΕΟ: *Melancholia*. ΕΕΟ: *Μελαγχολία / Κατάθλιψη*. Ἡ κατάσταση βαριάς ἀθυμίας και ἀρνήσεως γιὰ ὁποιαδήποτε δραστηριότητα, ἀκόμη και γιὰ τὴν ικανοποίηση τῶν βασικῶν ἀναγκῶν τοῦ ὄργανισμοῦ. Ἡ νόσος στὰ βυζαντινὰ ἱατρικὰ κείμενα ἀποδίδεται στὴν αὔξηση τῆς μέλαινας χολῆς στὸν ὄργανισμό και ἔτσι ἐρμηνεύεται ἢ ἐτυμολογία της: *Μελαγχολία ἐστίν, ὅταν ἄνευ πυρετοῦ παραφρονῶσιν και ληρῶσιν και εὔχωνται ἀποθανεῖν. γίνεται δὲ ἐπὶ μελαγχολικῷ χυμῷ ἐν τῇ κεφαλῇ, και λέγεται ὑποχονδριακόν*¹²⁶.

123. Βλ. Παῦλος Νικαίας, σ. 67(5). Βλ. ἐπίσης, Ἡσύχιος, *Λεξικόν*, λ. *λήθαργος*. Σούδα, λ. *λήθαργος*. Βλ. και *LSJ*⁹, λ. *λήθαργος*.

124. Βλ. Ὁρειβάσιος, 45.30. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 6.3-5. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 1, σ. 527. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.9. Παῦλος Νικαίας, σ. 67(11). Λέων, *Σύννομις ἱατρική*, σ. 101. Θεοφάνης Νόννος, σ. 31. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ διαγνώσεως παθῶν*, σ. 361.24 κ. ἐξ.

125. Λέων, *Σύννομις ἱατρική*, σ. 121. Βλ. ἐπίσης Ὁρειβάσιος, 6.38, 7.26. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 6.8, 16.69. Παῦλος Αἰγινήτης, 7.19, 3.14. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 1, σσ. 513, 597. Θεοφάνης Νόννος, σ. 38. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ διαγνώσεως παθῶν*, σσ. 386-389 (κυρίως 386, ὅπου δίδεται και ὁ συσχετισμὸς τῆς ἀνάπτυξης τῶν νοσημάτων τῆς κατηγορίας αὐτῆς με τὴν αὔξηση τῆς μέλαινας χολῆς στὸν ὄργανισμό). Με τὸν ὄρο *μανία* σὲ μὴ ἱατρικὰ κείμενα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀσθένεια, δηλώνεται ἐπίσης ὁ θυμὸς, ἡ ὀργὴ και ἡ θεϊκὴ ἔμπνευση. Βλ. Σούδα, λ. *μανία* δ' οὐ πάσιν ὁμοῖαι. Ἡσύχιος, *Λεξικόν*, λ. *μανία*. Βλ. και *LSJ*⁹, λ. *μανία*.

126. Λέων, *Σύννομις ἱατρική*, σ. 119. Βλ. ἐπίσης Ὁρειβάσιος, 7.23. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 2.121, 3.23, 3.14. Παῦλος Αἰγινήτης, 1.100. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 1, σσ. 593, 601, 607. Στέφανος Ἀθηναῖος, *Ἐξήγησις εἰς τὴν τοῦ πρὸς Γλαύκωνα Γαληνοῦ θεραπευτικὴν*, σ. 316. Θεοφάνης Νόννος, σ. 40. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ διαγνώσεως παθῶν*, σσ. 386-389.

Τέτανος. ΔΕΟ: *Tetanus / Tetania*. ΕΕΟ: *Τετανία*. Πρόκειται για σπασμωδική τάση ή τέντωμα του σώματος, το οποίο οδηγεί σε πλήρη, νεκρική άκαμψία: *Περὶ τετάνου καὶ τῶν τούτου διαφορῶν. Ὁ δὲ τέτανος σπασμὸς τις ὧν καὶ αὐτός, γίνεται οἷον ἀποπαγέντων τῶν τοῦ σώματος καὶ μάλιστα τῶν κατὰ τὴν ῥάχιν μυῶν ὑπὸ ψυχροῦ χυμοῦ ἔνδοθεν καὶ ἔξωθεν συστάντος, ὅθεν οὐδὲ σφᾶς αὐτοὺς ἐπικάμψαι δύνανται. ἀλλ' ὅτε μὲν εἰς τὸ πρόσω τείνεται τὰ μόρια τοῦ σώματος, λέγεται τὸ πάθος ἐμπροσθότονος, ὅταν δὲ εἰς τοῦπίσω, καλεῖται ὀπισθότονος, ὅταν δὲ ἰσοσθενῶς ἐφ' ἑκάτερα τείνηται, τέτανος τὸ πάθος προσαγορεύεται*¹²⁷. Σήμερα θεωρεῖται ὅτι ὀφείλεται σὲ μολυσματικὴ ἀσθένεια, ποὺ προσβάλλει τὸν ὄργανισμό, λόγω εἰσαγωγῆς βακτηρίου ἀπὸ δερματικὸ τραῦμα.

Τρόμος. ΔΕΟ: *Tremor*. ΕΕΟ: *Τρόμος*. Πρόκειται γιὰ τὸ τρέμουλο ἢ τρεμούλα ποὺ στὰ βυζαντινὰ ἱατρικὰ κείμενα ἀποδίδεται σὲ ὑπερβολικὴ ψύξι: *Ὁ τρόμος δηλὸς ἐστί καὶ τοῖς ιδιώταις γίνεται δὲ ἐπὶ ψύξει τῶν μοριῶν*¹²⁸. Σήμερα θεωρεῖται σύμπτωμα πολλῶν νευρολογικῶν παθήσεων.

Φρενίτις. ΔΕΟ: *Phrenitis*. ΕΕΟ: *Φρενίτις*. Μὲ τὸν ὄρο *φρήν* κατὰ τὴν ἀρχαιότητα καὶ τὸν μεσαίωνα προσδιορίζεται ἀφ' ἑνὸς τὸ κέντρο τῶν νοητικῶν δυνάμεων καὶ ἀφ' ἑτέρου ὁ κυκλοτερῆς μῦς, ποὺ διαχωρίζει τὴν θωρακικὴ κοιλότητα, μέσα στὴν ὁποία βρίσκεται ἡ καρδιὰ καὶ οἱ πνεύμονες, τὸ ὀνομαζόμενο σήμερα διάφραγμα¹²⁹. Ἡ *φρενίτις* ὡς ἀσθένεια στὰ ἱατρικὰ βυζαντινὰ κείμενα

βλ. καὶ *LSJ*⁹, λ. *μελαγχολία* (: *κυρίως τὸ ἔχειν τὴν χολὴν μέλαιναν*). Γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῶν ἱατρικῶν ἀντιλήψεων περὶ τῆς νόσου αὐτῆς, βλ. καὶ W. S. JACKSON, *Melancholia and Depression. From hippocratic times to modern times*, New Haven-London, 1986, σσ. 441-442.

127. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.20. βλ. ἐπίσης Σούδα, λ. *τέτανος*. Ὁρειβάσιος, 14.8, 25.38, 45.30, 45.72. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 8.15. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 6.39. Παῦλος Νικαίας, σ. 219(125). Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους ἀφορισμούς*, σ. 453-455. βλ. καὶ *LSJ*⁹, λ. *τέτανος*.

128. Λέων, *Σύνοψις ἱατρικῆ*, σ. 125. βλ. ἐπίσης Ὁρειβάσιος, 6.20, 6.29, 46.27. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 3.172, 6.4, 13.20, 13.56 [ἔκδ. Σ. ΖΕΡΒΟΣ, Ἀετίου Ἀμιδηνοῦ περὶ δακνόντων ζώων καὶ ἰοβόλων ἦτοι λόγος δέκατος τρίτος, Ἀθηνᾶ 18(1906), 241-302]. Παῦλος Αἰγινήτης, 1.100, 2.9, 3.21. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 1, σ. 511. Παῦλος Νικαίας, σ. 92(30). Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους ἀφορισμούς*, σ. 498. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ διαγνώσεως παθῶν*, σ. 385.12 κ. ἔξ. βλ. καὶ *LSJ*⁹, λ. *τρόμος*.

129. βλ. Ἡσύχιος, *Λεξικὸν*, λ. *Φρένες*. Σούδα, λ. *φρενίτις*. βλ. καὶ Ὁρειβάσιος, 45.30. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 5.37, 5.121, 6.2. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.6. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 1, σ. 509, 513, 517. Παῦλος Νικαίας, σ. 66(10). Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους ἀφορισμούς*, σσ. 430, 462, 524. Λέων, *Σύνοψις ἱατρικῆ*, σ. 119. Μιχαὴλ Ψελλός, *Πόνημα ἱατρικόν*, στ. 729 κ. ἔξ., Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ διαγνώσεως παθῶν*, σσ. 387-389. βλ. καὶ *LSJ*⁹, λλ. *φρενίτις* (< *φρήν*), *φρήν*.

προσδιορίζεται ως νόσος τῶν φρενῶν με τὴν πρώτη ἔννοια, δηλαδή ἐκδηλώνεται με πυρετὸ καὶ ὀδηγεῖ σὲ παραφροσύνη: *Ἡ φρενίτις φλεγμονὴ τῶν μηνίγγων ἐστίν, ὅτε μὲν καὶ αὐτοῦ τοῦ ἐγκεφάλου συμφλεγμαίνοντος, ὅτε δὲ παρὰ φύσιν θερμοσίας συστάσης ἐν αὐτῷ. αἴτιον δὲ τοῦ νοσήματος ἢ τὸ αἶμα πλεονάσαν ἢ ξανθοχολικὸς χυμὸς, ποτὲ δὲ καὶ ἡ ξανθὴ χολὴ ὑπεροπτηθεῖσα εἰς τὴν μέλαιναν μεταπεσοῦσα, ὅτε καὶ χαλεπωτάτη ἡ φρενίτις γίνεται*¹³⁰. Με τὸν ἴδιο ὅρο σήμερα προσδιορίζεται ἐγκεφαλικὴ διαταραχὴ (ἐγκεφαλίτιδα, μηνιγγίτιδα, κ.λπ), ποὺ συνοδεύεται ἀπὸ παραλήρημα.

2. Ὀφθαλμικὰ καὶ ὀτικὰ νοσήματα καὶ παθήσεις

Αἰγλωπία. ΔΕΟ: *Dacryosyrinx*. ΕΕΟ: *Δακρυϊκὸ συριγγίο*. Ὀφθαλμικὴ πάθηση, κατὰ τὴν ὁποία ἐκδηλώνεται σταδιακὴ μείωση τῆς ὁράσεως καὶ τύφλωση λόγῳ ἀνάπτυξης δακρυϊκοῦ συριγγίου: *Αἰγίλωψ λέγεται, ὅταν ἀπόστημα γένηται ἐγγὺς τοῦ μεγάλου κανθοῦ καὶ τῆς ῥίνος. ἔστι δὲ ὅτε ῥήγνυται καὶ συριγγούται εἰς τὸν κανθόν, κακεῖθεν φέρεται τὸ πῦον*¹³¹.

Ἀμβλυωπία. ΔΕΟ: *Anopia*. ΕΕΟ: *Ἀμβλυωπία*. Ἡ μειωμένη ὄραση ποὺ ὀφείλεται σὲ ποικίλα παθολογικὰ αἴτια: (...) *φρόνει τὴν ἀμβλυωπίαν σύγχυσιν θέας*¹³².

Λεύκωμα. ΔΕΟ: *Leukoma / Keratoleukoma / Walleye*. ΕΕΟ: *Λεύκωμα*. Λευκὴ κηλίδα ποὺ σχηματίζεται στὸν κερατοειδῆ χιτώνα τοῦ ὀφθαλμοῦ λόγῳ

130. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.6.

131. Λέων, *Σύννομις ἰατρική*, σ. 139. Βλ. καὶ Ὁρειβάσιος, 11.18. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 7.87. Παῦλος Αἰγινήτης, 6.22. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ διαγνώσεως παθῶν*, σ. 445.24 κ. ἔξ. Βλ. ἐπίσης *LSJ*⁹, λ. *αἰγίλωψ*. Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι στὰ ἰατρικὰ κείμενα καταγράφεται φυτὸ με τὴν ὀνομασία *αἰγίλωψ*, τὸ ὁποῖο προτείνεται ὡς θεραπευτικὸ τῆς *αἰγλωπίας*. Βλ. Ὁρειβάσιος, 2.1, 11.10, 15.1, 44.1. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 2.50. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 1.9. Παῦλος Αἰγινήτης, 7.3. Θεοφάνης Νόννος, σ. 70. Πρβλ. *Γεωπονικά*, 2.43. Βλ. καὶ Ἡσύχιος, *Λεξικόν*, λ. *ἔλιξ*. Βλ. καὶ *LSJ*⁹, λ. *αἰγίλωψ*.

132. Μιχαὴλ Ψελλός, *Πόνημα ἰατρικόν*, στ. 911. Βλ. καὶ Ὁρειβάσιος, 10.23. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 8.50. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 4.24, 4.117. Στέφανος Ἀθηναῖος, *Ἐξηγήσεις εἰς τὴν τοῦ πρὸς Γλαύκωνα Γαληνοῦ θεραπευτικὴν*, σ. 243. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 7.41, 7.49, 7.50, 7.101. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.22, 7.16. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 2, σσ. 45, 47. Συμεὼν Σήθ, σσ. 45, 87. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ διαγνώσεως παθῶν*, σσ. 444-445. Πρβλ. *Γεωπονικά*, 12.31, 15.2. Βλ. ἐπίσης Ἡσύχιος, *Λεξικόν*, λ. *ἀχλύς* ἢ *ἐν τοῖς ὀφθαλμοῖς λεπτὴ ὕλη*. (...) *ἀμβλυωπία*). Σούδα, λλ. *ἀχλύς*, *ἀμβλυωπίας*. Πρβλ. Ἰωάννης Ζωναράς, *Λεξικόν*, λ. *ἀμβλυωπίας: ὁ ἀμυδρὸς ὄρων*. Βλ. καὶ *LSJ*⁹, λ. *ἀμβλυωπία*.

παθολογικῶν αἰτιῶν ἢ τραυματισμοῦ: *Λεύκωμά ἐστιν οὐλὴ ἐξ ἐλκώσεως τοῦ κερατοειδοῦς χιτῶνος παχεῖα καὶ λευκὴ καὶ ἐμποδίζουσα τὴν ὄψιν εἰς τὸ ὄραν*¹³³.

Νυκταλωπία. ΔΕΟ: *Nyctalopia / Blindness night*. ΕΕΟ: *Νυκταλωπία*. Ὀφθαλμικὴ πάθηση, κατὰ τὴν ὁποία ἡ ὄραση τῶν ἀσθενῶν μειώνεται σημαντικὰ κατὰ τὴν διάρκειά τῆς νύκτας: *Νυκταλωπίαν δὲ λέγουσιν, ὅταν συμβῆ τὴν μὲν ἡμέραν βλέπειν, δύναντος δὲ τοῦ ἡλίου ἀμαυρότερον ὄραν, εἴτα νυκτὸς γενομένης μηδὲν βλέπειν*¹³⁴.

Τράχωμα. ΔΕΟ: *Trachoma*. ΕΕΟ: *Τράχωμα*. Ἡ σκλήρυνση τοῦ ἐσωτερικοῦ χιτῶνα τῶν βλεφάρων: *Τὸ μὲν τράχωμα τραχύτης ἐστὶ τῶν ἔνδον τοῦ βλεφάρου, ἡ δὲ τούτων ἐπίτασις, ὥστε καὶ οἶον ἐντομὰς ἔχειν, σύκωσις καλεῖται, χρονίσα δὲ καὶ τυλωθεῖσα, τύλωσις ὀνομάζεται*¹³⁵.

Φλεγμονή. ΔΕΟ: *Phlegmasia / Inflammation*. ΕΕΟ: *Φλεγμονή*. Ὡς ὀπτικὴ φλεγμονὴ σήμερὰ ἀναφέρεται αὐτὴ τοῦ τυμπανικοῦ ὑμένα. ΔΕΟ: *Myringitis*.

Ὦταλγία. ΔΕΟ: *Otalgia / Otodynia*. ΕΕΟ: *Ὦταλγία*. Ὁ πόνος τῶν αὐτιῶν, ποῦ ὀφείλεται σὲ διάφορα παθολογικὰ αἷτια: *Τί ἐστὶν ὠταλγία; αὐτοῦ μόνου τοῦ ὠτὸς ἄλγημα δι' ὕδατος ἐγκλυσθέντος εἰς τὸ οὖς ἢ βιαίου ἀνέμου ἐμπνεύσαντος ἢ ἄλλως πως, καὶ ἐξαπίνης γίνοντο ὠταλγία*¹³⁶.

133. Λέων, *Σύνοψις ἱατρικῆ*, σ. 143. Βλ. καὶ Ὁρειβάσιος, 10.23, 11.73. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 4.24. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 4.11, 7.40 κ. ἐξ., 7.101 κ. ἐξ. Παῦλος Αἰγινήτης, 7.3, 3.22. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 2, σσ. 37, 51, 148. Θεοφάνης Νόννος, σσ. 62, 66, 68, 72. Βλ. καὶ *LSJ*⁹, λ. *λεύκωμα*.

134. Βλ. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 7.48. Βλ. καὶ Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 4.18. Θεοφάνης Νόννος, σ. 81. Μιχαὴλ Ψελλός, *Πόνημα ἱατρικόν*, στ. 904. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ διαγνώσεως παθῶν*, σσ. 444-445. Βλ. καὶ *LSJ*⁹, λ. *νυκτάλωψ*.

135. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.22. Βλ. ἐπίσης Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 3.160. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 7.2, 7.35, 7.40, 7.45, 7.101, 7.104, 7.112. Παῦλος Νικαίας, σ. 96(32). Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 2, σ. 49. Λέων, *Σύνοψις ἱατρικῆ*, σ. 131. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ διαγνώσεως παθῶν*, σσ. 444-445. Μιχαὴλ Ψελλός, *Πόνημα ἱατρικόν*, στ. 881-883. Καταγράφεται ἐπίσης καὶ ὡς νόσος τῶν ζώων. Βλ. *Ἱππιατρικὰ*, ἔκδ. Κ. HORPE – E. ODER, *Corpus hippiatricorum graecorum*, τ. 2, Leipzig 1927, κεφ. 27.3 καὶ 28.1. Βλ. καὶ *LSJ*⁹, λ. *τράχωμα*.

136. Βλ. Παῦλος Νικαίας, σ. 98(33). Βλ. ἐπίσης, Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 2.56. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 2.152, 5.124. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.3, 7.3. Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους ἀφορισμοὺς*, σ. 357. Θεοφάνης Νόννος, σσ. 92, 95. Περβλ. *Γεωπονικά*, 12.29.

3. Πνευμονικά νοσήματα καὶ δυσλειτουργίες τοῦ ἀναπνευστικοῦ συστήματος

Πλευρίτις. ΔΕΟ: *Pleuritis / Pleurisy*. ΕΕΟ: *Πλευρίτις*. Φλεγμονή τοῦ ὑπεζωκότος, μετὰ ἢ χωρὶς ἐκροῆ ὑγροῦ στὴν πλευρική κοιλότητα: *Πλευρίτις ἐστὶ φλεγμονὴ τοῦ ἔσωθεν ὑπεζωκότος*¹³⁷ τὰς πλευρὰς ὑμένος. σημεῖα δὲ τῆς πλευρίτιδος τὰ λεγόμενα ὑπὸ τῶν δογματικῶν παθολογικῶν τέτταρα· βήξις, δύσπνοια, πυρετός ὀξύς, ὀδύνη νυγματοῦδος· ἐστὶ δὲ ὀδύνη νυγματοῦδος, ὡς εἴ τις ψηφίδα ῥίψας ἐν ὕδατι ποιήσῃ κύκλον ἀεὶ μεγαθυνόμενον καὶ φεύγοντα ἀεὶ τὸ κέντρον αὐτοῦ¹³⁸.

Φθίσις. ΔΕΟ: *Tuberculosis / Consumption / Tisis*. ΚΕΟ: *Φυματίωση*. Ἡ σύγχρονη ἰατρικὴ διακρίνει τὴν νόσο σὲ φυματίωση τοῦ δέρματος (ΔΕΟ: *Scrofuloderma*), φυματίωση τῶν νεφρῶν (ΔΕΟ: *Nefroturbelosis*) καὶ φυματίωση τῶν πνευμόνων (ΔΕΟ: *Pneumonophthisis*). Στὰ βυζαντινὰ κείμενα δὲν προσδιορίζεται ἡ μορφή τῆς νόσου. Ἀπὸ τὶς περιγραφὰς τῶν συμπτωμάτων, συμπεραίνουμε ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν φυματίωση τῶν πνευμόνων, ἡ ὁποία θεωρεῖται καὶ σήμερον ἡ πιὸ διαδεδομένη μορφή: *Φθίσις ἐστὶν ἔλκος ἐν πνεύμονι· γίνεται δ' ἐπὶ τε τοῖς ἐμπύοις καὶ τοῖς ῥευματικοῖς χρονίζουσι καὶ ἐπὶ ταῖς τοῦ αἵματος πτύσεσιν, ὅταν τῆς αἰμορραγίας ἐπισχεθείσης μήτε κολληθῇ τὸ ἔλκος μήτε εἰς οὐλὴν ἔλθῃ*¹³⁹.

137. Κατὰ τὴν διόρθωση τοῦ ἐκδότη ὑπειληφότος.

138. Βλ. Λέων, *Σύννομις ἰατρική*, σ. 165: *Περὶ πλευρίτιδος*. Βλ. ἐπίσης, Ὁρειβάσιος, 4.34, 5.3, 45.30. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 9.7. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 8.76. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.33. Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους ἀφορισμούς*, σσ. 258, 373. Στέφανος Ἀθηναῖος, *Σχόλια εἰς Ἱπποκράτους προγνωστικόν*, 1.1, 2.8 Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 2(229). Παῦλος Νικαίας, *Προοίμιον*, σ. 49. Θεοφάνης Νόννος, σ. 17. Μιχαὴλ Ψελλός, *Πόνημα ἰατρικόν*, στ. 938, 975 κ. ἐξ. Σοῦδα, λ. *πλευρίτις*. Ἰωάννης Ζωναράς, *Λεξικόν, λ. πλευρίτις*. *LSJ*⁹ λ. *πλευρίτις*.

139. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 9.4. Βλ. καὶ Ὁρειβάσιος, 10.28. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 8.75. Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους ἀφορισμούς*, σ. 381. Λέων, *Σύννομις ἰατρική*, σ. 163. Συμεὼν Σήθ, σ. 32. Παῦλος Νικαίας, σ. 113(44). Θεοφάνης Νόννος, σ. 154. Βλ. καὶ *LSJ*⁹, λ. *φθίσις*.

4. Δυσλειτουργίες, παθήσεις και νοσήματα τού πεπτικού συστήματος¹⁴⁰

Αίμορροΐς. ΔΕΟ: *Hemorrhoid / Marisca*. ΕΕΟ: Αίμορροΐς (συνήθως σε πληθυντικό: *αίμορροΐδες* [ένν. φλέβες]). Κιρσοειδείς διευρύνσεις τών φλεβών τού άπευθυμένου, πού συνήθως αίμορραγοῦν: *Τίς ἡ αἰτία τῶν αἰμορροΐδων; οὐ κατὰ μίαν αἰτίαν (...) γίνονται, ἀλλ' ἐνίοτε μὲν, αὐτῆς τῆς φύσεως ἐκκαθαίρουσης τὸν μεγαγχολικὸν χυμὸν, ἐνῆ τὸ πλῆθος ἐνόν, ὡς καὶ διὰ ῥινῶν αἰμορροῦσι*¹⁴¹.

Άνορεξία. ΔΕΟ: *Anorexia / Inappetence*. ΕΕΟ: Άνορεξία. Ἡ ἔλλειψη ὀρέξεως γιὰ βρώση: *Ἡ ἀνορεξία σιτίων ἐστὶν ἀποστροφή ἤτοι δυσκρασίας ὑπαρχούσης κατὰ τὸν στόμαχον ἢ χυμῶν περιουσίας*¹⁴².

Άπεψία. ΔΕΟ: *Aepsia / Indigestibility / Indigestion*. Προέκειται γιὰ διατάραξη τῆς πεπτικῆς λειτουργίας, ἀδυναμία πέψης: *Όταν δὲ χωρὶς τοῦ διαφθαρηναί παντελῆς ἀπεψία γένηται, ἵνα οἷα παραληφθῆ τὰ σιτία τοιαῦτα διαμεῖνη κατὰ πᾶσαν ποιότητα, γνωστέον ἐν τῷδε νικᾶσθαι τὴν γαστέρα ἤτοι διὰ πλῆθος ἄμετρον ἢ διὰ κατάψυξιν ἰσχυρὰν τοῦ ἐμφύτου θερμοῦ*¹⁴³.

140. Γιὰ τίς ἀντιλήψεις περὶ τῶν νοσημάτων αὐτῶν βλ. χαρακτηριστικά, Παῦλος Νικαίας, σ. 130(58): *Περὶ στομάχου. Τίνα καὶ πόσα πάθη περὶ τὸν στόμαχον γίνονται; πολλά· ἄλγημα, φλεγμονή, ἐμπνευμάτωσις, ἀνορεξία, παράλυσις, ναυτία, ἔμετος, ἐξεργυμός, σκίρωμα, ἀπόστημα, ἔλκωσις*. Βλ. ἐπίσης, ὁ. π., σ. 142(63): *Περὶ κοιλίας παθῶν. Τίνα καὶ πόσα περὶ τὴν κοιλίαν γίνονται πάθη; ἄλγημα, φλεγμονή, σκίρωμα, ἀπόστημα, ἔλκωσις καὶ ἡ λεγομένη κοιλιακὴ διάθεσις*.

141. Παῦλος Νικαίας, σ. 199(108). Βλ. καὶ Ὁρειβάσιος, 4.82, 7.26, 10.13, 14.54, 45.20, 45.30. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 9.17, 9.22, 9.40. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 1.234, 1.281, 15.14, 16.53, 16.109. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.14, 6.79, 7.3. Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους ἀφορισμούς*, σσ. 491-492. Λέων, *Σύνοψις ἰατρικῆ*, σ. 177. Μιχαὴλ Ψελλός, *Ἱατρικὸν πόνημα*, στ. 955 κ. ἐξ. Συμεὼν Σήθ, σσ. 29, 54, 88. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ οὖρων*, ἔκδ. IDELER II, 3-192, ἐδῶ σ. 155.13. Βλ. ἐπίσης, Ἡσύχιος, *Λεξικόν*, λ. *φαύσιγγες*. Βλ. καὶ *LSJ*⁹, λ. *αἰμορροΐς*.

142. Βλ. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.37. Βλ. καὶ Ὁρειβάσιος, 4.38, 5.19, 6.35. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 3.159, 4.6, 8.57, 8.74, 9.19. Παῦλος Αἰγινήτης, 2.49. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 2, σ. 253, 257, 403, 433. Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους ἀφορισμούς*, σσ. 395, 488. Παῦλος Νικαίας, σσ. 130(58), 136(60), 140(62), 159(76), 166(79) (ὅπου καταγράφονται ἀσθένειες πού προκαλοῦν ἀνορεξία). Λέων, *Σύνοψις ἰατρικῆ*, σ. 169. Συμεὼν Σήθ, σσ. 27, 34, 58. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ ἐνεργειῶν* σ. 381.7. Πρβλ. Πτωχοπρόδρομος, <Ποιήματα>, ἔκδ. H. EIDENEIER, *Ptochoprodromos* [Neograeca Medii Aevi 5], Köln 1991, IV, στ. 326. Βλ. καὶ Ἡσύχιος, *Λεξικόν*, λ. *ἀσιτία*. Σούδα, λ. *ἀηδία*. *LSJ*⁹ λ. *ἀνορεξία*.

143. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 9.23. Βλ. ἐπίσης, Ὁρειβάσιος, 5.2, 8.17. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 6.7. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 4.45, 50, 5.58, 5.68. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 1,

Βουλιμία. ΔΕΟ: *Boulimia / Bulimia*. ΕΕΟ: *Βουλιμία*. Ὁ ὄρος ἐμφανίζεται στὰ ἰατρικὰ κείμενα μὲ δύο σημασίες: Ἡ μία δηλώνει μεγάλο βαθμοῦ ἀσιτία, πείνα, ἀνορεξία: *Τί ἐστι βούλιμος; μέγας λιμός, γίνεται δὲ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐν ὁδοιπορίαις πολλαῖς καὶ μακραῖς καὶ μάλιστα χειμῶνος. ἐκλύονται καὶ ἀτονοῦσι καὶ καταπίπτουσιν καὶ περιψύχονται καὶ μόλις ἀναπνέουσι, καὶ εἰ μὴ τύχῳσιν ἐπιμελείας, ἀποθνήσκουσιν*¹⁴⁴. Ἡ ἄλλη προσδιορίζει τὴν ἀκόρεστη ὄρεξη καὶ τὴν ἄκρατη πολυφαγία: *Ἄλλ' ἐν μὲν τοῖς σώμασι τὸ τοιοῦτον κόλασίς ἐστιν ἢ χαλεπωτάτη, βουλιμία λεγόμενη παρὰ τῶν ἰατρῶν, ὅταν τις πολλῶν ἐμφοροῦμενος, τοῦ λιμώττειν μὴ ἀπαλλάττηται*¹⁴⁵.

Διάρροια. ΔΕΟ: *Diarrhoea / Enterorrhea*. ΕΕΟ: *Διάρροια*. Σύμπτωμα πολλῶν ἐντερικῶν παθήσεων καὶ λοιμώξεων: *Τί ἐστιν διάρροια; κοιλίας ἐκκρῖσις πολλὴ καὶ συνεχῆς μετὰ στρόφων καὶ ἀλγῆματος, καὶ τὸ μὲν πρῶτον βεβαίων ἐκκρινόμενων, ἔπειτα δὲ ὑδατώδων καὶ ἀφρώδων μετὰ πνευμάτων καὶ ψόφων πολλάκις δὲ καὶ λευκὰ οἶον γάλα, ἢ χολώδεα τὰ διαχωρήματα ἀποκρίνεται, κἂν ἐπιταθῆ ταῦτα, ἀποθνήσκουσιν*¹⁴⁶.

Εἰλεός. ΔΕΟ: *Peum / Peus / Volvulus*. ΕΕΟ: *Εἰλεός*. Πρόκειται γιὰ ἀπόφραξη τῆς ἐντερικῆς διόδου, λόγω περιπλοκῆς τῶν ἐντερικῶν ἐλίκων: *Ὁξύτατον ὑπάρχον πάθος καὶ ἐπώδυνον ὃ εἰλεός ἔχει τι σύμπτωμα τοῦ κινδύνου βαρύτε-*

σ. 543, 2, σ. 209. Στέφανος Ἀθηναῖος, *Ἐξηγήσεις εἰς τὴν τοῦ πρὸς Γλαύκωνα Γαληνοῦ θεραπευτικὴν*, σσ. 243, 315. Στέφανος Ἀθηναῖος, *Σχόλια εἰς Ἱπποκράτους προγνωστικόν*, 1.6, 2.6. Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους ἀφορισμοὺς*, σ. 353, 430. Λέων, *Σύνοψις ἰατρικῆ*, σσ. 171-173. Μιχαὴλ Ψελλός, *Πόνημα ἰατρικόν*, στ. 614 κ. ἔξ., 1065 κ. ἔξ. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ οὔρων*, σ. 97. Βλ. καὶ Ἡσύχιος, *Λεξικόν*, λ. ὀξυρεγμία (: ἀπεψία). *LSJ*⁹ λ. ἀπεψία.

144. Παῦλος Νικαίας, σ. 127(55).

145. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *PG* 62, στ. 639. Πρβλ. ὅ.π., *PG* 62, στ. 471: *Οὐχ ὄρας οἷς καλοῦσι βουλιμῶντας ὅτι ἀεὶ πεινώσι; πάθος γάρ ἐστιν, ὡς φασιν ἰατρῶν παῖδες, ἐξελθὼν ἤδη τῆς φύσεως τοὺς ὄρους. Γενικότερα περὶ τῶν δύο σημασιῶν τῆς βουλιμίας, βλ. Μιχαὴλ Χωνιάτης, *Ἐπιστολαί*, ἔκδ. Σ. Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Μιχαὴλ Ἀκομνιάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα*, Ἀθήνα 1879-1880 (ἀνατ. 1968), τ. Β', σ. 214. Βλ. ἐπίσης Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 6.36. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 9.6. Λέων, *Σύνοψις ἰατρικῆ*, σ. 169. Βλ. καὶ Σούδα, λ. βουλιμῶν. *LSJ*⁹, λ. βουλιμία.*

146. Παῦλος Νικαίας, σ. 148(68). Βλ. καὶ Ὁρειβάσιος, 1.49, 5.3, 5.6, 8.19, 8.24, 25.48. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 8.15. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 1.141, 2.30, 3.136, 4.42, 5.3, 9.2, 9.38. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.19. Στέφανος Ἀθηναῖος, *Ἐξηγήσεις εἰς τὴν τοῦ πρὸς Γλαύκωνα Γαληνοῦ θεραπευτικὴν*, σ. 337. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, *Περὶ πυρετῶν*, ἔκδ. PUSCHMANN [βλ. σημ. 17], τ. 1, σ. 347. Λέων, *Σύνοψις ἰατρικῆ*, σ. 183. Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους ἀφορισμοὺς*, σσ. 413, 523. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ οὔρων*, σσ. 100.37, 157.9.3, 161.12.7. Βλ. καὶ *LSJ*⁹, λλ. διάρροια, διαχώρημα.

ρον οί γὰρ κρατηθέντες οἰκτίστω θανάτῳ τελευτῶσι πρὸς τῷ τέλει κόπρον διὰ στόματος ἀνάγοντες¹⁴⁷.

Ἐντερικὰ παράσιτα. ΔΕΟ: *Lubricus / Taenia*. ΕΕΟ: Ἀμοιβάδες / Ἐντερικὰ παράσιτα. Παρασιτικοὶ σκώληκες ἐγκατεστημένοι στὰ ἔντερα: *Τίνα καὶ πόσα σημεῖα τῶν ἀπὸ τῶν ἐλμίνθων ὄχλουμένων; διαφοραὶ εἰσι γ' αἱ μὲν αὐτῶν στρογγύλαι, αἱ δὲ πλατεῖαι, αἱ δὲ ἀσκαρίδες. αἱ μὲν οὖν στρογγύλαι πᾶσιν εἰσιν εὖγνωστοι, αἱ δὲ πλατεῖαι οὐ πᾶσιν ἀλλὰ τοῖς ἐμπείροις μόνον, σπέρματα γὰρ εἰκόμασι κολοκύνθης, αἱ δὲ ἀσκαρίδες σκώληξι μικροῖς εἰσιν παραπλήσιοι. γίνονται δὲ ἔλμινθοι τὸ πλεῖστον τοῖς παιδίοις καὶ ἐπὶ πάσῃ δὲ ἡλικίᾳ γίνονται ὄχλησιν καὶ ἄλγημα παρέχοντες πλείους δὲ γενάμεναι καὶ πυρετὸν ἐπιφέρουσι, καταφορὰν καὶ τήξιν καὶ ὠχρίαν καὶ ἀνορεξίαν καὶ ἀτροφίαν¹⁴⁸.*

Ἐμπνευμάτωσις. Στὰ βυζαντινὰ ἱατρικὰ κείμενα ὡς ἐμπνευμάτωσις ἀναφέρεται ἡ διόγκωση τοῦ στομάχου καὶ τῶν ἐντέρων λόγω συσώρευσης ἀερίων, ποὺ δημιουργοῦνται ἐξ αἰτίας κακῆς πέψεως. Ὁ ὅρος γενικότερα δηλώνει τὴν πλήρωση ἑνὸς ὄργάνου μὲ ἀέρα, τὸ φούσκωμα¹⁴⁹.

Κωλικὸς ἐντέρου. ΔΕΟ: *Eilema / Colic*. ΕΕΟ: *Κωλικὸς ἐντέρου*. Δρομὸν κοιλιακὸ ἄλγος ποὺ παρουσιάζεται ὡς σύμπτωμα ἐντερικῶν φλεγμονῶν: *Τίνες εἰσὶν οἱ λεγόμενοι κωλικοί; ὅσοις ἄλγημα ὑπὸ τὸν ὀμφαλὸν ἀπὸ τῶν δεξιῶν μερῶν ἀρχόμενον ἀπὸ τοῦ ἥπατος μέχρι τοῦ σπληνὸς καὶ ὑπὸ ὄλον τὸ ὑπογάστριον διερχόμενον. (...) Γίνεται δὲ διὰ μοχθηρίαν τροφῆς ἢ δρομέος χυμοῦ ἐμπεσότος εἰς τὸ τυφλὸν ἔντερον, ὃ δὴ κόλον καλεῖται¹⁵⁰.*

147. Παῦλος Αἰγινήτης, 9.28, 3.44. Βλ. καὶ Ὁρειβάσιος, 8.28. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 9.16. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 4.90. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 9.10, 9.26, 9.28. Στέφανος Ἀθηναῖος, *Ἐξηγησις εἰς τὴν τοῦ πρὸς Γλαύκωνα Γαληνοῦ θεραπευτικὴν*, σ. 336. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 1, σ. 347, 2, σ. 351. Λέων, *Σύνοψις ἱατρικῆ*, σ. 179. Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους ἀφορισμούς*, σσ. 371-372, 510. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ διαγνώσεως παθῶν*, σσ. 405-406. Βλ. καὶ *LSJ*⁹, λ. εἰλεός.

148. Παῦλος Νικαίας, σ. 154(73). Βλ. ἐπίσης Ὁρειβάσιος, 8.24, 8.33, 8.39, 9.36, 9.49. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 3.156, 3.160, 9.37-38. Παῦλος Αἰγινήτης, 4.57. Στέφανος Ἀθηναῖος, *Σχόλια εἰς Ἱπποκράτους προγνωστικόν*, 2.4. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 2, σσ. 281, 587 κ. ἐξ. (ὅπου ἐκτενὴς ἐπιστολὴ *Περὶ ἐλμίνθων*). Μιχαὴλ Ψελλός, *Ἱατρικὸν πόνημα*, στ. 1326 κ. ἐξ. Λέων, *Σύνοψις ἱατρικῆ*, σ. 179. *LSJ*⁹ λ. ἔλμινς.

149. Βλ. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 1, σ. 431, 2, σ. 275: *Πρὸς ἐμπνευμάτωσιν τοῦ στομάχου καὶ ἐντέρων ποιοῦν (καὶ ἀκολουθοῦν φαρμακευτικὰς συνταγὰς)*. Βλ. ἐπίσης, Ὁρειβάσιος, 8.39, 9.24, 9.54. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 9.54. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 9.27, 9.42, 16.73. Παῦλος Νικαίας, σ. 118(48). Βλ. καὶ *LSJ*⁹, λ. ἐμπνευμάτωσις.

150. Παῦλος Νικαίας, σ. 149(69). Βλ. καὶ Ὁρειβάσιος, 10.8. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 3.182. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 4.86. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 1.160, 2.113, 2.182, 9.31.

Τεινεσμός. ΔΕΟ: *Tenesmus*. ΕΕΟ: *Τεινεσμός*. Πρόκειται για σύμπτωμα που συνοδεύει έλκώδεις παθήσεις και φλεγμονές των εντέρων: *Περὶ τεινεσμοῦ. Τεινεσμός προηγείται τῶν πλείστων δυσεντεριῶν, ἔστι δ' οὗτος προθυμία πρὸς ἔκδοσιν ἀπαραίτητος οὐδὲν ἐξάγουσα εἰ μὴ ἄρα ὀλίγα οἰνωπά, καὶ μετὰ ταῦτα μυξώδη, ἃ σχεδὸν τῆς ἐπιτεταμένης προθυμίας γίνεται παραίτια, οἰδηματώδης δὲ φλεγμονὴ ἐντόπιος γινομένη ἔμφασιν παρέχει κοπρίου ἐγκειμένου καὶ ἐπιζήτησιν ἐκδόσεως*¹⁵¹.

5. Πάνδημα νοσήματα με συμπτώματα ἐπὶ τοῦ πεπτικού συστήματος

Δυσεντερία. ΔΕΟ: *Tormina Intestinoꝝ / Dysentery*. ΕΕΟ: *Δυσεντερία*. Λοιμική νόσος που ἐκδηλώνεται με ἔλκωση τῶν εντέρων και αἰμορραγικές κενώσεις: *Περὶ δυσεντερίας. Ἐλκωσίς ἐστι τῶν εντέρων κατὰ τὰ ἔνδον μέρη, ῥευματισμός δὲ κοιλίας· παρακολουθεῖ δὲ τοῖς τοιούτοις ποικίλη ἀπόκρισις καὶ γὰρ ἢ χολώδη ἢ πυρώδη ἢ αἱματώδη ἢ δυσώδη ἢ πυώδη ἢ μυξώδη ἢ φλεγματώδη ποτὲ καὶ ἀμφοτέρω ἀλγημάτων καὶ στρόφων τισὶ καὶ πυρετοὶ παρακολουθοῦσιν*¹⁵².

Λειεντερία. ΔΕΟ καὶ ΚΔΟ: *Lientery*. ΕΕΟ: *Λειεντερία*. Λοιμική νόσος κατὰ τὴν ὁποία ἡ τροφή δὲν πέπτεται καὶ ἐξέρχεται ἀπὸ τὸ ὀρθὸ ἀπεπτη: *Λειεντερία ἐστὶ ταχεῖα διέξοδος τῶν προσφερομένων σιτίων, ἀμεταβλήτων ἐκκρονομένων*¹⁵³. Σήμερα ἀποδίδεται σὲ κακὴ διατροφή, πόση μολυσμένου νεροῦ καὶ γενικότερα σὲ κακὲς συνθηκὲς ὑγιεινῆς.

Παῦλος Αἰγινήτης, 7.3. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 2, σσ. 377, 427. Λέων, *Σύνοψις ἰατρική*, σσ. 177-179. Συμεὼν Σήθ, σ. 86. Βλ. καὶ *LSJ*⁹, λ. *κωλικός*.

151. Ὁρειβάσιος, 8.39, 4.56. Βλ. καὶ Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 9.12. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 9.40-41. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.41. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 2, σσ. 425, 437, 415. Στέφανος Ἀθηναῖος, *Σχόλια εἰς Ἱπποκράτους προγνωστικόν*, 2.4. Παῦλος Νικαίας, σ. 150(70). Λέων, *Σύνοψις ἰατρική*, σ. 177. Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους ἀφορισμοὺς*, σσ. 470, 529. Συμεὼν Σήθ, σ. 102. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ διαγνώσεως παθῶν*, σσ. 401-403. *LSJ*⁹ λ. *τεινεσμός*.

152. Παῦλος Νικαίας, σ. 145(65). Βλ. ἐπίσης Ὁρειβάσιος, 5.3, 45.30. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 9.14. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 9.40. Παῦλος Αἰγινήτης, 1.100, 3.42. Στέφανος Ἀθηναῖος, *Ἐξήγησις εἰς τὴν τοῦ πρὸς Γλαύκωνα Γαληνοῦ θεραπευτικὴν*, σ. 236. Λέων, *Σύνοψις ἰατρική*, σσ. 173-177. Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους ἀφορισμοὺς*, σ. 512. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 2, σ. 397. Θεοφάνης Νόννος, σσ. 154-155. Μιχαὴλ Ψελλός, *Πόνημα ἰατρικόν*, στ. 1045 κ. ἐξ. Βλ. καὶ *LSJ*⁹, λ. *δυσεντερία*.

153. Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους ἀφορισμοὺς*, σσ. 391, 487. Βλ. ἐπίσης Ὁρειβάσιος, 4.55. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 9.43. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.40. Λέων, *Σύνοψις ἰατρική*, σ. 173. Παῦλος Νικαίας, σ. 146(66). Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ διαγνώσεως παθῶν*, σ. 403. Βλ. καὶ *LSJ*⁹, λ. *λειεντερία*.

Λοιμός. ΔΕΟ: *Plague / Pestilence*. ΕΕΟ: Λοιμός. Κοινή Ἑλληνική Ὄνομασία (στὸ ἐξῆς ΚΕΟ): Ἐπιδημία. Πρόκειται γιὰ σύνολο νοσημάτων ποὺ μεταδίδονται οραδαῖα στὸν πληθυσμὸ μιάς περιοχῆς μέσω μολυσμένων μικροοργανισμῶν¹⁵⁴.

Χολέρα. ΔΕΟ: *Cholera*. ΕΕΟ: Χολέρα. Λοιμώδης νόσος, ποὺ ἐκδηλώνεται σὲ ἔμετούς, διάρροια καὶ ὑποθερμία καὶ συνήθως καταλήγει σὲ θάνατο: *Τί ἐστι χολέρα; ὅταν ἀπ' ἀπεψίας ἔμετος χολώδης ὀξέων καὶ κνισωδῶν πλειόνων γένηται, καὶ ἢ κοιλία ἢ κάτω οὐχ ὁμοία τοῖς ὑγαινοῦσιν, ἀλλὰ καὶ τῇ χολῇ διαχωρεῖ, καὶ δίψα παρακολουθεῖ καὶ ἐφίδρωσις καὶ λιποθυμία καὶ τῶν σφυγμῶν συγκοπὴ καὶ ὁμοίως ἐν ἀγκῶσι καὶ μηροῖς καὶ γαστροκνημίοις συνολκῆ καὶ τάσις τῶν νεύρων, χολέραν τὸ τοιοῦτον πάθος λέγω¹⁵⁵*. Ἡ νόσος, σύμφωνα μὲ τὶς σύγχρονες ἰατρικὲς ἀπόψεις, ἐμφανίζεται κατὰ κύριο λόγο σὲ περιοχὲς μὲ κακὲς συνθῆκες ὑγιεινῆς.

6. Νοσήματα ὀργάνων τῆς κοιλιακῆς χώρας

Ἡπατίτις. ΔΕΟ: *Hepatitis*. ΕΕΟ: Ἡπατίτις. Ἡ φλεγμονὴ καὶ διόγκωση τοῦ ἥπατος. Παρουσιάζει ἐνδιαφέρον ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον ἀντιλαμβάνονται οἱ βυζαντινοὶ ἰατροὶ τὴν συγκεκριμένη νόσο. Στὰ ἰατρικὰ βυζαντινὰ κείμενα δὲν ἐντοπίζεται ὀρισμὸς τῆς ἥπατίτιδος, καὶ δὲν διασώζεται κἂν ὁ ὀρισμὸς τοῦ Ἴπποκράτη περὶ τῆς νόσου¹⁵⁶. Ἐντοπίζονται ὅμως περιγραφὲς συμπτωμάτων, ἴδιων μὲ αὐτὰ ποὺ ἀναφέρει καὶ ὁ Ἴπποκράτης στὸ σχετικὸ χωρίο καὶ τὰ ὁποῖα, μὲ βάση τὰ σημερινὰ κριτήρια, φαίνεται ὅτι ἀποτελοῦν ἐκδηλώσεις τῆς νόσου¹⁵⁷.

154. Βλ. Ἡσύχιος, *Λεξικόν*, λ. *λοιμός*: *πάθος τι ἀερῶδες, φθοροποιὸν ζῶων, ἐκ τῶν τῆς γῆς φυσικῶν ἀναθυμιάσεων, καὶ τῆς τοῦ ἀέρος ἀταξίας γινόμενον*. Βλ. καὶ *LSJ*⁹, λ. *λοιμός*.

155. Παῦλος Νικαίας, σ. 147(67). Βλ. ἐπίσης Ὁρειβάσιος, 8,27, 45,30. Ἄετιος Ἀμιδηνός, 5,137, 9,12, 9,23. Παῦλος Αἰγινήτης, 3,39. Στέφανος Ἀθηναῖος, *Ἐξήγησις εἰς τὴν τοῦ πρὸς Γλαύκωνα Γαληνοῦ θεραπευτικὴν*, σ. 314. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 2, σσ. 321-323. Θεόφιλος Πρωτοσπαθάρης, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἴπποκράτους ἀφορισμούς*, σ. 272. Λέων, *Σύνοψις ἰατρικῆ*, σ. 173. Συμεὼν Σήθ, σ. 61. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ διαγνώσεως παθῶν*, σ. 400.6 κ. ἐξ. Βλ. καὶ Σοῦδα, λ. *χολέρα*. Ἰωάννης Ζωναράς, *Λεξικόν*, λ. *χολέρα*, Ἡσύχιος, *Λεξικόν*, λ. *χολέρα*. Βλ. ἀκόμη *LSJ*⁹, λ. *χολέρα*.

156. Βλ. Ἴπποκράτης, *Περὶ τῶν ἐντὸς παθῶν*, ἔκδ. Ἐ. ΛΙΤΤΡÉ, *Oeuvres complètes d'Hippocrate*, τ. VII, Paris 1851 (ἀνατ. Amsterdam 1962), 166-302 (ἐδῶ 27): *Νοῦσος ἥπατιτις ἢ δὲ νοῦσος γίνεται ἀπὸ χολῆς μελαίνης, ὁκὸταν ἐπιρῶρη ἔς τὸ ἥπαρ*.

157. Παῦλος Νικαίας, σ. 134(59): *Περὶ ἥπατικῶν. Εἰ μὲν αἱματικῷ χυμῷ πάσχει τὸ ἥπαρ, ὅλον τὸ σῶμα πυρρὸν καὶ αἱματῶδες καὶ δεῖται φλεβοτομίας. εἰ δὲ κατὰ χολῆν ξανθὴν πάσχει, ὅλον τὸ σῶμα ὠχρόν ἐστίν καὶ οἱ ὀφθαλμοὶ οἷον ὑπὸ κρόκου ἐβάφησαν*.

Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι ὁ Ἰωάννης Ἀκτουάριος χαρακτηρίζει τὴν ἥπατίτιδα ὡς νόσο τῆς χοληδόχου κύστεως καὶ ἀναφέρει ὅτι οἱ περισσότεροι τὴν θεωροῦσαν μορφὴ δυσεντερίας¹⁵⁸. Γενικότερα ὁ ὅρος ἥπατίτις ἀναφέρεται ἀπὸ ἐλάχιστους βυζαντινοὺς ἰατροὺς, καθὼς οἱ περισσότεροι ἀποκαλοῦν τὴν νόσο φλεγμονὴ ἢ σκίρῳσι τοῦ ἥπατος¹⁵⁹.

Ἰκτερος. ΔΕΟ: *Icterus / Jaundice*. ΕΕΟ: Ἰκτερος. ΚΕΟ: Χρυσή. Ἀσθένεια κατὰ τὴν ὁποία συσσωρεύεται ὑπερβολικὴ ποσότητα χολερυθρίνης στὸ αἷμα, λόγῳ κακῆς λειτουργίας τοῦ ἥπατος: *Τί ἐστὶν ἰκτερος; ἀνάλυσις χολῆς καθ' ὅλον τὸ σῶμα. (...). τὰ διαχωρήματα ἐπέχεται καὶ ἀποκρίνεται τι λευκόν, τοῦτο καὶ σκληρόν. ἀνορεξία δὲ πολλὴ καὶ ἀδυναμία καὶ ἀθυμία καὶ πυρετὸς παρακολουθεῖ καὶ τῶν ὑποχονδρίων τάσις καὶ ὀδύνη τοῦ ἥπατος... γίνεται γέ πως δὲ τὸ πάθος τοῦτο τῆς ξανθῆς χολῆς κεχυμένης παρ' ὅλον τὸ σῶμα καὶ διαβαποῦσης τὴν χροῖαν τοῦ σώματος ἔξωθεν καὶ ἔσωθεν¹⁶⁰. Τὸ δέρμα τῶν πασχόντων ἀποκτᾶ ἔντονο κίτρινο χρῶμα, ἐξ οὗ καὶ ἡ κοινὴ ὀνομασία χρυσή¹⁶¹.*

Κήλη. ΔΕΟ: *Cele / Hernia / Ramex / Protrusion*. ΕΕΟ: Κήλη. Οἰδήμα, ἐξωτερικὴ διόγκωση ποῦ ὀφείλεται σὲ μετακίνηση ὀργάνου ἀπὸ τὴν φυσιολογικὴ κοιλότητα, ὅπου περιλαμβάνεται¹⁶². Στὰ ἱατρικὰ κείμενα ἀναφέρονται διάφορα

Βλ. ἐπίσης, Ὁρειβάσιος, 7.2. Παῦλος Αἰγινήτης, 7.11, 7.16. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 1, σ. 579, 2, σσ. 51, 271, 303, 305, 523, 531. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ διαγνώσεως παθῶν*, σσ. 444-445. Βλ. καὶ *Τιμαρίων*, στ. 1015 κ. ἐξ.

158. Βλ. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ διαγνώσεως παθῶν*, σσ. 444-445.

159. Βλ. ἐνδεικτικὰ, Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 9.18: *Περὶ τῶν ἐν ἥπατι παθῶν. Φλεγμονῆς οὕσης περὶ τὸ ἥπαρ ὀδύνη τε συνεδρεῦει καὶ πυρετὸς πάντως*. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.33. Παῦλος Νικαίας, σ. 95(31). *LSJ*⁹ λ. ἥπατίτις.

160. Παῦλος Νικαίας, σ. 140(62). Βλ. ἐπίσης Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 4.98. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.50. Λέων, *Σύνοψις ἱατρικῆ*, σ. 187. Θεόφιλος Πρωτοσπαθάρης, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους ἀφορισμούς*, σσ. 423-424. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ διαγνώσεως παθῶν*, σσ. 375-377.

161. Βλ. Σοῦδα, λ. ἰκτερος. Ἰωάννης Ζωναρᾶς, *Λεξικόν*, λ. ἰκτερος, Ἡσύχιος, *Λεξικόν*, λ. ἰκτερος. Γιὰ τὴν ἐτυμολογία τῆς λέξεως, βλ. *LSJ*⁹, λ. ἰκτερος. ΚΡΙΑΡΑΣ, *Λεξικό*, λ. *κιτρινάδα*. Γ. ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗΣ, *Λεξικόν τῆς Νέας Ἑλληνικῆς Γλώσσας*, Ἀθήνα 1998, λ. ἰκτερος.

162. Βλ. Ἰωάννης Ζωναρᾶς, *Λεξικόν*, λ. *κήλη*. Ἡσύχιος, *Λεξικόν*, λλ. *βραῦνα*, *κυβισίς*, *πυρίς*. *LSJ*⁹ λ. *κήλη*.

εΐδη κήλης, ὅπως βουβωνοκήλη¹⁶³, ἔντεροκήλη¹⁶⁴ καὶ ὕδροκήλη¹⁶⁵, γιὰ τὴν θεραπεία τῶν ὁποίων συνιστῶνται σκευάσματα μὲ ζωϊκὰ προϊόντα. Πληροφορίες περὶ πάσης φύσεως κηλῶν ἀναφέρονται στὰ θαύματα τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου, στὸν ὁποῖον ἀποδίδεται ἡ ιδιότητα τῆς θαυματουργικῆς θεραπείας τῶν παθήσεων αὐτῶν¹⁶⁶.

Κιρρῶσις ἥπατος. ΔΕΟ: *Scirrhus*. ΕΕΟ: *Σκίρρος* / *Κίρρωσις* / *Σκλήρωμα*. Ἡ κακοήθης σκλήρυνση ὑπάρχουσας φλεγμονῆς: *Ἀρχόμενον μὲν ἥπατος σκίρρῶν ἰασάμεθα πολλάκις, ἕκταθέντα δ' εἰς πλείους ἡμέρας οὔτε αὐτὸς ἠδυνήθην οὔτε ἄλλον τινα εἶδον ἰασασθαι*¹⁶⁷.

Ἵδρωπικία. ΔΕΟ: *Dropsy*. ΕΕΟ: *Ἵδρωπικία*. Ἡ νόσος φαίνεται ὅτι συγγέεται ἀπὸ ὀρισμένους συγγραφεῖς μὲ τὴν νόσο τοῦ διαβήτη¹⁶⁸ (ΔΕΟ: *Diabetes*). Στὰ περισσότερα ὡστόσο βυζαντινὰ κείμενα ὡς ὕδρος ἀναφέρεται ἡ ὕδρωπικία: *Τρία εἶδη εἰσὶ τῶν ὑδέρων· ἓν μὲν ὁ λεγόμενος ἀσκήτης, ὅταν ὥσπερ ὄγκος ὀγκῶται, (...)· δεῦτερος ὁ λεγόμενος τυμπανίας, ὅταν πνεύματος γέμη ἡ γαστήρ*

163. ΔΕΟ: *Bubonocoele* / *Inguinal hernia*. *LSJ*⁹, λ. βουβωνοκήλη. Κήλη ποῦ δημιουργεῖται στὴν περιοχή τῶν βουβῶνων. Βλ. Ὁρειβάσιος, 48.57. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 3.41. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 4.26, 16.113. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.53, 6.66. Λέων, *Σύνοψις ἰατρική*, σ. 195.

164. ΔΕΟ: *Enterocoele*. *LSJ*⁹, λ. ἔντεροκήλη. Πρόκειται γιὰ γυναικολογικὴ συνήθως πάθηση, κατὰ τὴν ὁποία δημιουργεῖται κυκλικὸς σάκος ποῦ προβάλλει μέσα στὸν αὐλὸ τοῦ κόλπου, καλύπτεται ἀπὸ τὸ κοιλικὸ βλεννογόνο καὶ περιλαμβάνει ἔντερο ἢ ἐπίπλουν. Ἡσύχιος, *Λεξικόν*, λ. βραῦνα. Ὁρειβάσιος, 48.7, 50.41. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 3.28. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 2.7. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 1.171, 15.15. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.53, 6.65. Λέων, *Σύνοψις ἰατρική*, σ. 195. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ διαγνώσεως παθῶν*, σ. 412.

165. ΔΕΟ: *Hydrocele* / *Hydroperididymia*. Πρόκειται γιὰ συσσώρευση ὕγρου στὸ ὄσχεο. Βλ. Ὁρειβάσιος, 16.112, 50.43,49-52. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 1.125, 128, 15.15. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.53, 6.62, 6.82, 7.3. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ διαγνώσεως παθῶν*, σ. 412. Βλ. καὶ *LSJ*⁹, λλ. ὕδροκήλη, ὕδροκήλη.

166. Βλ. Ἀνώνυμος, *Θαύματα τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου*, ἔκδ. Ἀ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, [βλ. σημ. 44], σσ. 9-11, 19, 29, 28, 38, 57, 78-79.

167. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 9.20: Βλ. καὶ Στέφανος Ἀθηναῖος, *Ἐξηγήσις εἰς τὴν τοῦ πρὸς Γλαῦκωνα Γαληνοῦ θεραπευτικὴν*, σ. 286. Θεοφάνης Νόννος, σσ. 209, 214. Λέων, *Σύνοψις ἰατρική*, σ. 183. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ διαγνώσεως παθῶν*, σσ. 377-378. Βλ. καὶ *LSJ*⁹, λ. σκίρρος / σκίρρως.

168. Βλ. ἐνδεικτικὰ, Παῦλος Νικαίας, σ. 158(75): *Περὶ διαβήτου. Τί ἐστὶν διαβήτης; ἐμοὶ δοκοῦσιν οἱ νεφροὶ πεπονημένοι καὶ ἄλλο πάθος, ὃ τινες μὲν διαβήτην καλοῦσιν τινὲς δὲ ὕδρον οἱ δὲ διάρρῳιαν οὔρων, ἐνιοὶ δὲ δίψακον ὀνομάζουσιν διὰ τὴν ἄμετρον τοῦ πάσχοντος ἐνεδρεύουσιν δίψαν*. Βλ. καὶ *LSJ*⁹, λλ. ὕδρικός, ὕδροειδής, ὕδρος.

μαλλον(...)- τρίτον δὲ εἶδος ὁ λεγόμενος ἀνὰ σάρκα, ὅταν ὅλο τὸ σῶμα ὀγκῶται¹⁶⁹. Ὁ διαβήτης ἀπὸ τοὺς περισσότερους βυζαντινοὺς συγγραφεῖς καταγράφεται ὡς διαφορετικὴ νόσος μὲ αὐτὴν τὴν ὀνομασίαν¹⁷⁰.

7. Γυναικολογικὲς παθήσεις

Ἀπόστημα μήτρας. ΔΕΟ: *Ecpyresis / Abscess / Gathering*. ΕΕΟ: Ἀπόστημα. Συσσώρευση πυώδους ὑγροῦ στὴν μήτρα, ποὺ ὀφείλεται σὲ φλεγμονή: *Περὶ ἀποστήματος ἐν μήτρᾳ. Ἀπόστημα γίνεται περὶ τὴν μήτραν, φλεγμονῆς δηλονότι προηγησαμένης, καθάπερ καὶ τῶν ἄλλων μερῶν συμβαίνει*¹⁷¹.

Ἐλκωσις. ΔΕΟ: *Helcosis / Ulceration*. ΕΕΟ: Ἐλκωσις. Ἡ δημιουργία ἔλκους στὰ τοιχώματα ἢ στὸν τράχηλο τῆς μήτρας: *Περὶ ἐλκώσεως ὑστέρας. Ἐλκοῦται πολλάκις ἢ ὑστέρα διὰ δυστοκίαν ἢ ἐμβρουλικίαν ἢ φθορὰν ἀπὸ φαρμάκων δρυσμένων ἢ ὑπὸ πνεύματος ἐξ ἀποστημάτων συρῶραγόντων*¹⁷².

Ἐμπνευμάτωσις μήτρας. Κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς ἰατροὺς ὡς ἔμπνευμάτωσις ὑστέρας ἀναφέρεται ἡ διόγκωσις τῆς μήτρας, ποὺ συνοδεύεται ἀπὸ νυγματοῶδη πόνο καὶ ὀφείλεται σὲ ψύξη ἢ δυστοκία: *Περὶ ἐμπνευματώσεως. Ἐμπνευματοῦται ἢ μήτρα ἐκ ψύξεως ἢ φθορᾶς ἢ δυστοκίας τοῦ στομίου μύσαντος ἢ θρομβίου παρρασφηνωθέντος ἐν αὐτῷ, ποτὲ μὲν ἐν τῇ κοιλότῃ τοῦ κύτους ὑπολειφθέντων τῶν πνευμάτων, ποτὲ δὲ ἐν τοῖς ἀραιώμασι τοῦ τῆς μήτρας σώματος*¹⁷³. Ὁ ὅρος γενικότερα δηλώνει τὴν πλήρωση ἐνὸς ὀργάνου μὲ ἀέρα, τὸ φούσκωμα¹⁷⁴.

Κονδύλωμα. ΔΕΟ: *Condyloma / Sycoma*. ΕΕΟ: Κονδύλωμα. Σκληρὸ ἐξόγκωμα στοὺς ἰστούς τοῦ κόλπου καὶ τῆς μήτρας: *Τὸ λεγόμενον κονδύλωμα*

169. Βλ. Λέων, *Σύνοψις ἱατρικῆ*, σσ. 185-187.

170. Βλ. ἐνδεικτικὰ, Ὁρειβάσιος, 7.23, 44.10. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 9.54. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 4.97. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 3.23, 9.43, 16.75. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.69, 5.18. Στέφανος Ἀθηναῖος, *Σχόλια εἰς Ἱπποκράτους προγνωστικόν*, σσ. 493, 529. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 2, σ. 439. Θεοφάνης Νόννος, σ. 113. Βλ. καὶ περὶ διαβήτου, Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 6.4. Παῦλος Αἰγινήτης, 2.13, 3.45. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 2, σ. 493.

171. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 16.88. Βλ. ἐπίσης, Ὁρειβάσιος, 4.97. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 16.22, 16.89. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.68, 4.18, 6.22, 6.34. Παῦλος Νικαίας, σ. 184(95). Ἡσύχιος, *Λεξικόν*, λλ. *γογγρώνη, οἴδημα*. *LSJ*⁹ λ. *ἀπόστημα*.

172. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.66. Βλ. ἐπίσης Ὁρειβάσιος, 43.58, 44.1. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 9.50. Θεοφάνης Νόννος, σ. 236. *LSJ*⁹ λ. *ἐλκωσις*.

173. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.70. Βλ. ἐπίσης, Ὁρειβάσιος, 8.39, 9.24, 9.54. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 9.54. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 9.27, 9.42, 16.73. Παῦλος Νικαίας, σ. 118(48).

174. *LSJ*⁹, λ. *ἐμπνευμάτωσις*.

γίνεται στολίδος τοῦ δακτυλίου ἐπανισταμένης καὶ διογκουμένης παρὰ φύσιν φλεγμονῆς ἢ ῥαγάδος προηγησαμένης ἐν τούτῳ τῷ τόπῳ¹⁷⁵.

Πρόπτωσης. ΔΕΟ: *Exometra / Proptosis / Descensus uteri*. ΕΕΟ: Πρόπτωση μήτρας. Χαλάρωση καὶ πτώση τῆς μήτρας: Πολλάκις δὲ ἐν τῷ τίκτειν ἀπὸ βίας προκύπτει ἡ μήτρα καὶ μένει οὕτως¹⁷⁶.

Ραγάς. ΔΕΟ: *Rhagas / Chap / Fissure*. ΕΕΟ: Ραγάς. Ὁ ὄρος ἀπαντᾷ κατὰ κανόνα στὸν πληθυντικό (ραγάδες). Πρόκειται γιὰ τοπικὴ ρήξη ἰστοῦ: *Περὶ ῥαγάδων ἐν ὑστέρα. Ἐκ βιαίων τόκων διὰ μέγεθος τῆς κεφαλῆς τοῦ βρέφους αἱ ῥαγάδες συμβαίνουσι περὶ τὸ στόμα τῆς ὑστέρας*¹⁷⁷.

Φίμωσις. ΔΕΟ: *Rhimosis*. ΕΕΟ: Φίμωση. Πρόκειται γιὰ στένωση τοῦ στομίου τῆς μήτρας, ποῦ προκαλεῖται ἀπὸ συμφύσεις: *Περὶ φιμώσεως μήτρας. Φίμωσις ἐστὶ σύμφυσις περὶ τὸ στόμα τῆς ὑστέρας ἢ τὸν τράχηλον γινομένη, ἐλκώσεως προηγησαμένης*¹⁷⁸.

Φλεγμονή. ΔΕΟ: *Phlebometritis*. ΕΕΟ: Φλεγμονή. Πρόκειται γιὰ τοπικὴ φλόγωση καὶ ἔντονο ἐρεθισμό τῶν φλεβῶν τῆς μήτρας, ποῦ ὀφείλεται σὲ ποικίλους παράγοντες: *Ἡ φλεγμονὴ τῆς ὑστέρας ἐκ πλειόνων αἰτίων γίνεται καὶ γὰρ ἐκ πληγῆς καὶ τῆς τῶν ἐμμήνων ἐποχῆς, ἀπὸ τε ψύξεως καὶ πνευματώσεως, οὐχ ἥκιστα δὲ καὶ ἐξ ἀμβλώσεως καὶ τοκετῶν διὰ κακὴν κύσιν*¹⁷⁹.

175. Παῦλος Νικαίας, σ. 151(71). Βλ. ἐπίσης Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 3.14, 3.55, 7.43. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 3.55. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 3.161, 16.16, 16.118. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.75, 6.71, 7.3. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 2, σ. 113. Βλ. καὶ *LSJ*⁹, λ. *κονδύλωμα*.

176. Λέων, *Σύνοψις* ἰατρικῆ, 203. Ὁρειβάσιος, 10.19. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 9.55. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 4.112. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 16.71. Θεοφάνης Νόννος, σσ. 244-245.

177. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 16.119. Βλ. ἐπίσης, Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 9.52. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 4.102. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.75, 6.80. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 1, σ. 445, 2, σ. 267. Παῦλος Νικαίας, σ. 151(71). Θεοφάνης Νόννος, σσ. 235-241. Συμεὼν Σήθ, σ. 69. Ἡσύχιος, *Λεξικόν*, λλ. *λακίς*, *πήλυξ*, *ῥαγάς*. Βλ. καὶ *LSJ*⁹, λ. *ῥαγάς*.

178. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 16.107. Βλ. ἐπίσης, Ὁρειβάσιος, 50.5. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 9.53. *LSJ*⁹ λ. *φίμωσις*.

179. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.64. Βλ. ἐπίσης, Ὁρειβάσιος, 9.48. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 9.53. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 16.78. Θεοφάνης Νόννος, σ. 235. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἐπισήμανση τοῦ Σωρανοῦ στὸ *Γυναικείων βιβλία δ'*, ἔκδ. J. ILBERG, *Sorani Gynaeciorum libri iv* [CMG 4], Lipsiae 1927, 3.17, σχετικὰ μὲ τὴν ἐτυμολογικὴ προέλευση τῆς λέξεως: *Περὶ φλεγμονῆς ὑστέρας. Ἡ φλεγμονὴ κέκληται μὲν ἀπὸ τοῦ φλέγειν καὶ οὐχ ὡς ὁ Δημόκριτος εἴρηκεν ἀπὸ τοῦ αἴτιον εἶναι τὸ φλέγμα. Προκατάρχει τῆς περὶ τὴν ὑστέραν δὴ φλεγμονῆς...* *LSJ*⁹ λ. *φλεγμονή*.

8. Δυσλειτουργίες, παθήσεις καὶ νοσήματα τοῦ οὐροποιητικοῦ συστήματος καὶ τῶν νεφρῶν

Δυσουρία. ΔΕΟ: *Dysuria / Sysuresia / Dysury*. ΕΕΟ: Δυσουρία. Ἡ δυσχέρεια κατὰ τὴν οὕρηση, ἢ ὁποία ἀποτελεῖ σύμπτωμα διαφόρων νοσημάτων τῶν νεφρῶν καὶ τῆς οὐροδόχου κύστεως. *Περὶ δυσουρίας. Δυσουρία ἐστίν, ὅταν μετ' ὀδύνης ἢ δυσχερῶς οὐρῶσιν, οἱ δὲ αὐτοὶ καὶ πάλιν κατ' ὀλίγον οὐροῦσι· καὶ εἰ μὲν μετ' ὀδύνης οὐροῦσιν, ἔλκος ἐστὶν ἐν τῇ κύστει, ὅθεν καὶ πῦον οὐροῦσι. (...) εἰ δὲ δυσχερῶς, καὶ μόλις, καὶ βραδέως, ἀσθένειά ἐστι τῆς κύστεως*¹⁸⁰.

Λιθίασις νεφρῶν / λιθίασις οὐροδόχου κύστεως. ΔΕΟ: *Nephrolithiasis* καὶ *Cystolithiasis / Calculosis / Lithureteria*. ΕΕΟ: Λιθίασις νεφρῶν καὶ λιθίασις οὐροδόχου κύστεως. Ὁ σχηματισμὸς λίθων ἐντὸς τῶν νεφρῶν ἢ τῆς οὐροδόχου κύστεως ἀντίστοιχα: *Περὶ λιθιάσεως: Λιθίασις γίνεται εἴτε ἐν νεφροῖς, εἴτε ἐν κύστει ὑπὸ θερμοσίας παρὰ φύσιν πολλῆς. οὕτως ὀρῶμεν καὶ ἐν τοῖς λέβησι τοῦ θερμοῦ τοῦ ὕδατος λίθοι τήκτονται κατασπώμενοι ὑπὸ τῆς ἀμέτρου θερμοσίας*¹⁸¹.

9. Νοσήματα τῶν ἀνδρικοῦν γεννητικῶν ὀργάνων.

Πριαπισμός. ΔΕΟ: *Priapismus / Mentulagra / Styma*. ΕΕΟ: Πριαπισμός. Ἡ παθολογικῆς αἰτίας διαρκῆς ἔνταση τοῦ ἀνδρικοῦ μορίου. Ἡ ὀνομασία τῆς νόσου προέρχεται ἐτυμολογικὰ ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο Πρίαπο, θεὸ τῆς γονιμότητας: *Περὶ πριαπισμοῦ. Πριαπισμός ἐστίν, ὅταν ἐκτείνηται συνεχῶς τὸ αἰδοῖον, ἡμῶν μὴ θελώντων, καὶ λέγεται πριαπισμὸς ἢ νόσος ἀπὸ τοῦ Πριάπου, οὗτος γὰρ μέγα*

180. Λέων, *Σύνοψις ἰατρικῆς*, σ. 193. Βλ. ἐπίσης, Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 9.24. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 4.100. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 9.28, 11.19, 11.29 [στὴν ἔκδοσι: C. DAREMBERG – C. É RUELLE, *Oeuvres de Rufus d'Éphèse*, Paris 1879], 13.18-20. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.45, 3.64, 5.6, 5.12. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 2, σ. 487. Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους ἀφορισμοὺς*, σ. 505. Παῦλος Νικαίας, 159(76). Θεοφάνης Νόννος, σ. 204. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ διαγνώσεως*, σσ. 409-410.49. Σούδα, λ. *στραγγοῦρία*. Ἡσύχιος, *Λεξικόν*, λ. *στραγγοῦρία*. Βλ. καὶ *LSJ*⁹, λ. *δυσουρία*.

181. Βλ. Λέων, *Σύνοψις ἰατρικῆς*, σ. 189. Βλ. ἐπίσης, Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 1.11, 4.117. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 11.4, 11.11, 11.21. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.45, 6.1. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 2, σ. 489. Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους ἀφορισμοὺς*, σσ. 377-378, 383. Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Περὶ οἴρων*, ἔκδ. IDELER I, 261-283, σ. 269.8. Παῦλος Νικαίας, σ. 160(77). Θεοφάνης Νόννος, σ. 200. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ διαγνώσεως παθῶν*, σσ. 410-411. Βλ. καὶ *LSJ*⁹, λ. *λιθίασις*.

εἶχε τὸ αἰδοῖον. γίνεται δὲ διὰ φυσῶδες πνεῦμα¹⁸². Ἡ νόσος ἀποκαλεῖται καὶ σατυρίασις¹⁸³.

10α. Δερματικὲς ἀλλοιώσεις, παθήσεις καὶ νοσήματα

Ἄκροχορδων. ΔΕΟ: *Verruca*. ΕΕΟ: Ἀκροχορδόνα. Σάρκωμα μὲ λεπτὸ ἐξόγκωμα, κρεατοελιά: Ἀκροχορδων ἐστι μῆκος ὄγκου εἰοικὸς τῷ πέρατι τῆς χορδῆς¹⁸⁴.

Ἄλφος. ΔΕΟ: *Albino*. ΕΕΟ: Ἄλφος. Ὑπόλευκος λέπρα κυρίως ἐπὶ τοῦ προσώπου: Φλεγματικὸν αἶμα καὶ γλίσχρον ποιεῖ τὴν λεύκη, ὅταν τρέψη χρόνῳ πλείονι τὴν χροάν καὶ ἐπὶ τὸ λευκότερον ἀλλοιώσῃ. τῶν δ' ἄλφῶν ἡ γένεσις ὁμοειδῆς μὲν ἐστίν, οὐ μὲν δι' ὅλου τῆς σαρκὸς πεπονθυίας, ἀλλ' ἐπιπολῆς τοῦ δέρματος ἐκ τοῦ φλεγματικοῦ μὲν χυμοῦ λευκοὶ γενόμενοι, μέλανες δὲ ἐκ τοῦ μελαγχολικοῦ¹⁸⁵.

Ἄλωπεκία. ΔΕΟ: *Defluvium / Alopecia / Calvities*. ΚΕΟ: Ἄλωπεκία. Νόσος ποῦ ἐμφανίζεται συχνὰ στὴν ἀλεποῦ καὶ ἀποκαλεῖται ψώρα τῆς ἀλεποῦς. Στὸν ἄνθρωπο ἐκδηλώνεται μὲ πτώση μέρους ἢ ὅλου τοῦ τριχωτοῦ τῆς κεφαλῆς: Ἡ ἀλωπεκία πάθος ἐστὶ τριχῶν μάδισις, οὐκ ἐκ μιᾶς αἰτίας, ἀλλ' ἐκ διαφόρων ἔχει τὴν γένεσιν¹⁸⁶.

182. Λέων, *Σύνοψις ἰατρική*, σ. 195. Βλ. καὶ Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 9.39. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 4.104. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 11.32. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.57. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 2, σ. 499. Μιχαὴλ Ψελλός, *Ἰατρικὸν πόνημα*, στ. 1169 κ. ἐξ. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ διαγνώσεως παθῶν*, σσ. 411-412.

183. *LSJ*⁹, λλ. *πριαπισμός, σατυρίασις*.

184. Βλ. Λέων, *Σύνοψις ἰατρική*, σ. 211. Πρβλ. Φώτιος, *Λεξικόν*, ἔκδ. C. THEODORIDIS, *Phoiti patriarchae lexicon* (Α-Δ), τ. I, Berlin 1982, λ. *ἀκροχορδων. ἐξοχή τις περὶ τὴν ἔδραν καὶ περὶ ἄλλα μέρη τοῦ σώματος*. Ἰωάννης Ζωναράς, *Λεξικόν*, λ. *ἀκροχορδῶνες*. Βλ. καὶ Ὁρειβάσιος, 45.11, 14. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 7.43. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 3.55. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.59, 4.15, 6.87. Παῦλος Νικαίας, σ. 204(113). Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ διαγνώσεως παθῶν*, σ. 457. Βλ. καὶ *LSJ*⁹, λ. *ἀκροχορδων*.

185. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 3.58. Βλ. ἐπίσης, Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 7.48. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 1.315. Παῦλος Αἰγινήτης, 4.6. Παῦλος Νικαίας, σ. 204(112). Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ διαγνώσεως παθῶν*, σ. 456. *LSJ*⁹ λ. *ἄλφος*.

186. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 1, σ. 441. Βλ. καὶ Ὁρειβάσιος, 4.5, 46.30. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 8.22-23. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 2.1, 4.5. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 1.2, 1.295, 2.42, 2.114, 2.155 κ. ἐξ, 2.172, 6.55. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.1, 7.3. Λέων, *Σύνοψις ἰατρική*, σ. 215. Θεοφάνης Νόννος, σσ. 2, 12, 13. Ἰωάννης Ζωναράς, *Λεξικόν*, λ. *ἀλωπεκία*. *LSJ*⁹ λ. *ἀλωπεκία*.

Ἄνθραξ. ΔΕΟ: *Carbunculus / Anthrax / Charbon / Splenic Fever*. ΕΕΟ: Ἄνθρακας. Διαβρωτικὸ κακότηδες ἀπόστημα: *Τί ἐστὶν ἄνθραξ; πάθος καὶ αὐτὸ ἀπὸ ρεύματος μελαγχολικὸν τὸ αἷμα γενόμενον καὶ ἀναζέσαν καὶ ἐπιφλέξαν τὸ δέριμα ἀνθρακοειδὲς ποιεῖ (...) ὅθεν καὶ ἡ προσηγορία τοῦ ἄνθρακος κέκτηται*¹⁸⁷. Σήμερον συγκαταλέγεται μεταξὺ τῶν ζωνόσων. (ΔΕΟ: *Zoonosis*: νόσοι μεταδιδόμενοι στὸν ἄνθρωπο ἀπὸ ζῶα)¹⁸⁸.

Δοθιήν. ΔΕΟ: *Furunculus / Furuncle*. ΕΕΟ: Δοθιήν. Μικρὸ δερματικὸ ἐξοίδημα, ἐξάνθημα: *Καὶ ὁ δοθιὴν ὄγκος ἐστὶν ἀποστηματώδης ἐκ παχέων χυμῶν ἐν τοῖς σαρκώδεσι μάλιστα τόποις συνιστάμενον, ἐπιεικῆς μὲν ὑπάρχων, ὅταν ἐν αὐτῷ μόνῳ συνίσταται τῷ δέριματι, κακοήθης δὲ ὅταν ἐκ πλείονος ἐνίσχη βάθους*¹⁸⁹.

Ἐρπηξ. ΔΕΟ: *Herpes / Serpes*. ΕΕΟ: Ἐρπηξ. Ἐντονο οἶδημα, τὸ ὁποῖο ἐξοπλώνεται κατὰ μῆκος καὶ πλάτος τῆς ἐπιφανείας τοῦ δέριματος: *Τί ἐστὶν ἔρπηξ; δριμύς ἐστὶν χυμὸς καὶ ὁ τὸν ἔρπητα ποιῶν ἀλλ' ἐὰν ἄμικτος ἢ χολῆ ρέυσασα τῇ σφοδρᾷ δριμύτητι ἐσθιόμενον ἔρπητα συνίστησι, μετὰ ἀναβρώσεως τοῦ συνεχῆς δέριματος ἐπιλαμβάνεται -διὸ καὶ ἔρπηξ ὠνομάσθη τὸ πάθος- κατεσθίων τὴν ὑποκείμενην σάρκα*¹⁹⁰.

Ἐρυσίπελας. ΔΕΟ: *Erysipelas*. ΕΕΟ: Ἐρυσίπελας. Ἰσχυρὴ ἐξοίδηση καὶ φλόγωση τοῦ δέριματος: *Ἐρυσίπελάς ἐστὶ μετ' ὀδύνης ὄγκος ξανθότερος φλεγμονῆς*

187. Παῦλος Νικαίας, σ. 177(90). Βλ. ἐπίσης, Ὁρειβάσιος, 8.45, 43.43. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 3.27. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 7.32. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.22. Λέων, *Σύνοψις ἰατρικῆ*, σ. 209. Ψελλός, *Ἰατρικὸν πόνημα*, στ. 1301 κ. ἐξ. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ διαγνώσεως παθῶν*, σσ. 459-460. Σούδα, λ. *φλικτίδες*. Ἰωάννης Ζωναράς, *Λεξικόν*, λ. *ἄνθραξ*. Ἡσύχιος, *Λεξικόν*, λ. *κάνδαρος*. Βλ. καὶ *LSJ*⁹, λ. *ἄνθραξ*.

188. Βλ. Θ. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, *Λοιμώδη νοσήματα τῶν κατοικιδίων ζῶων*, Θεσσαλονίκη 1978, σσ. 201-209. Ὁ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Λοιμώδη νοσήματα τῶν ζῶων*, Θεσσαλονίκη 2004, λ. *ἄνθραξ ἢ σπληνάρθαξ*.

189. Παῦλος Αἰγινήτης, 4.23. Βλ. ἐπίσης Ὁρειβάσιος, 9.25, 44.29 κ. ἐξ. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 3.77, 7.41κ. ἐξ. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 3.53. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 15.13 κ. ἐξ., 15.44. Λέων, *Σύνοψις ἰατρικῆ*, σ. 209. Παῦλος Νικαίας, σ. 209(119). Ἡσύχιος, *Λεξικόν*, λ. *δολεών*. Βλ. καὶ *LSJ*⁹, λ. *δοθιήν*.

190. Παῦλος Νικαίας, σ. 176(89). Βλ. ἐπίσης Ὁρειβάσιος, 44.26. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 7.33. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 3.49. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 1.146, 15.44. Παῦλος Αἰγινήτης, 4.17, 4.20. Λέων, *Σύνοψις ἰατρικῆ*, σ. 205. Θεόφιλος Πρωτοσπαθάρης, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους ἀφορισμούς*, σ. 529. Μιχαὴλ Ψελλός, *Ἰατρικὸν πόνημα*, στ. 584 κ. ἐξ. *LSJ*⁹ λ. *ἔρπηξ*.

γίνεται δὲ ἐπὶ αἵματι ξανθοχολικωτέρῳ¹⁹¹. Σήμερον ἀποδίδεται στὸ μικρόβιο τοῦ στρεπτόκοκκου.

Λειχήν. ΔΕΟ: *Lichen*. ΚΕΟ: *Λειχήνας*. Δερματικὸ ἐξάνθημα, τὸ ὁποῖο ἐπίσης σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις συγγέεται στὰ κείμενα μὲ τὴν ψώρα καὶ συνδέεται μὲ τὴν λέπρα: *Τίς ἢ αἰτία λειχῆνων; λεπτῶν μιχθέντων ἰχώρων ἢ παχέων καὶ δριμύων, ἐκ μελαγχολικοῦ χυμοῦ συνίστανται λειχῆνες κατὰ τοῦ δέρματος. χρονίσαντος δὲ τοῦ τοιοῦτου πάθους καὶ ἀμεληθέντος, ῥαδίως εἰς λέπραν μεταβάλλεται*¹⁹².

Λεύκη. ΔΕΟ: *Vitiligo*. ΕΕΟ: *Λεύκη*. Ἀσθένεια κατὰ τὴν ὁποία ἐμφανίζονται λευκὲς κηλίδες στὴν ἐπιφάνεια τοῦ δέρματος: *Ἡ λεύκη μεταβολή τίς ἐστὶ τοῦ χρωτὸς ἐπὶ τὸ λευκότερον, ὑπὸ γλίσχρου τε καὶ κολλώδους γινομένη φλέγματος*¹⁹³.

Ὀφίασις. ΔΕΟ: *Ophiasis*. ΕΕΟ: *Ὀφίασις*. Πρόκειται γιὰ πάθηση συγγενὴ πρὸς τὴν ἀλωπεκία, κατὰ τὴν ὁποία γυμνώνεται ἐλικοειδῶς τὸ τριχωτὸ τῆς κεφαλῆς: *Περὶ ἀλωπεκίας καὶ ὀφιάσεως. Ἀλωπεκία ἐστίν, ὅταν αἱ τρίχες ἀποπίπτωσι τῆς κεφαλῆς, διὰ χυμὸν δριμῦν καὶ διαβρωτικὸν κόπτοντα τὰς ῥίζας αὐτῶν. Διαφέρει δὲ ἡ ὀφίασις τῷ σχήματι ἢ γὰρ ὀφίασις σκολιωτέρα ἐστὶν ὥσπερ οἱ ὄφεις*¹⁹⁴.

191. Λέων, *Σύνοψις ἰατρική*, σ. 205. Βλ. ἐπίσης Ὁρειβάσιος, 7.2, 7.9, 44.24, 44.28, 45.30, 46.27. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 3.53, 7.32, 8.11. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 3.47. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 1.5, 5.72, 5.90, 6.26, 15.1. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.8, 4.17, 4.21 κ. ἐξ. Στέφανος Ἀθηναῖος, *Σχόλια εἰς Ἱπποκράτους προγνωστικόν*, 1.3, 3.3. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 1, σσ. 321, 437, 439, 2, σσ. 151, 167. Θεόφιλος Πρωτοσπαθάρης, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους ἀφορισμούς*, σσ. 257, 299, 414, 456, 498, 507, 526 κ. ἐξ. Παῦλος Νικαίας, σ. 175(88). Μιχαὴλ Ψελλός, *Ἱατρικὸν πόνημα*, στ. 1288 κ. ἐξ. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ οὖρων*, σσ. 120.6.11. Ἰωάννης Ζωναράς, *Λεξικόν, λ. ἐρυσίπελαν*. Ἡσύχιος, *Λεξικόν, λ. ζούϊον*. Βλ. καὶ *LSJ*⁹, λ. *ερυσίπελας*.

192. Παῦλος Νικαίας, σ. 203(111). Βλ. ἐπίσης Ὁρειβάσιος, 9.2, 11.14, 13.5, 14.19, 14.23, 14.48. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 3.95, 3.98, 7.21, 7.49. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 2.1, 3.59-60. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 1.247, 3.165, 6.24, 15.15. Παῦλος Αἰγινήτης, 7.3. Θεόφιλος Πρωτοσπαθάρης, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους ἀφορισμούς*, σσ. 368-369, 434. Ἰωάννης Ζωναράς, *Λεξικόν, λ. λειχήν* (= εἶδος ψώρας). Μὲ τὴν ἴδια ὀνομασία ἀναφέρεται στὰ βυζαντινὰ ἰατρικὰ κείμενα καὶ εἶδος βοτάνης, ποὺ θεωρεῖται θεραπευτικὸ διαφόρων δερματικῶν παθήσεων. Βλ. ἐνδεικτικὰ, Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 8.16, Παῦλος Αἰγινήτης, 4.3, 7.3. Ἡσύχιος, *Λεξικόν, λ. λειχῆνες*. Βλ. καὶ *LSJ*⁹, λ. *λειχήν*.

193. Παῦλος Αἰγινήτης, 4.5. Βλ. ἐπίσης Ὁρειβάσιος, 4.78. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 7.48. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 3.58. Φώτιος, *Λεξικόν, λ. ἀλφινία, λεύκη*. Σούδα, λ. *λεύκη*. Ἡσύχιος, *Λεξικόν, λ. λεύκη*. Βλ. καὶ *LSJ*⁹, λ. *λεύκη*.

194. Λέων, *Σύνοψις ἰατρική*, σ. 213-215. Βλ. ἐπίσης Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 8.23. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 4.5. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 1.108, 6.55. Παῦλος Αἰγινήτης,

Φλύκταινα. ΔΕΟ: *Pustule / Bleb*. ΕΕΟ: *Φλύκταινα*. Δερματική φουσκάλα, πού περιέχει πύον: *Αί φλυκταίνες γίνονται κατὰ τοῦ δέριματος ἐξ ὑγρῶν χυμῶν ἀπὸ τοῦ βάθους ἀναφερομένων*¹⁹⁵.

Χίμετλον. ΔΕΟ: *Kibe*. ΕΕΟ: *Χίμετλον*. ΚΕΟ: *Χιονίστρα*. Ὁ ὄρος ἀπαντᾷ συνήθως στὸν πληθυντικό. Δερματοπάθεια πού ἐκδηλώνεται μὲ διόγκωση καὶ φλεγμονή τῶν δακτύλων τῶν ποδιῶν καὶ τῶν χειρῶν, λόγῳ ὑπερβολικοῦ ψύχους: *Τίνα ἐστὶν χίμετλα; ἔλκωσις περὶ τοὺς δακτύλους τῶν ποδῶν καὶ τῶν χειρῶν συνισταμένη χειμῶνος ὥρα*¹⁹⁶.

Ψωρίασις. ΔΕΟ: *Psoriasis*. ΕΕΟ: *Ψωρίαση*. Στὰ ἰατρικὰ κείμενα διαπιστώνεται σύγχυση μεταξὺ τῶν ὄρων *ψώρα*, *ψωρίασις* καὶ *λέπρα*: *Περὶ λέπρας καὶ ψώρας. Ἡ λέπρα καὶ ἡ ψώρα ἐκάτερον τραχυσμός ἐστι τῆς ἐπιφανείας μετὰ κνησμοῦ καὶ ἀποψήξεως σωματῶν*¹⁹⁷. Μὲ βάση τὰ σύγχρονα δεδομένα, οἱ νόσοι δὲν συνδέονται καὶ θεωροῦνται ἐντελῶς διαφορετικές. Ὡς *ψωρίαση* ὀρίζεται χρόνια μὴ μεταδοτικὴ νόσος, ἀγνώστου αἰτιολογίας, πού ἐκδηλώνεται μὲ τὴν ἐμφάνιση ἐρυθηματωδῶν ἐλκῶν στὸ δέριμα, τὰ ὁποῖα καλύπτονται ἀπὸ λευκὰ λέπια. Ὡς *ψώρα* ὀρίζεται μεταδοτικὴ δερματικὴ νόσος, μέσῳ παρασίτου, τὸ ὁποῖο διεισδύει στὸ δέριμα καὶ μετακινούμενο ἀναπαράγεται προκαλώντας ἔντονο κνησμό. Ἐξωτερικὰ ἐκδηλώνεται μὲ φουσαλίδες καὶ γκριζωπὲς γραμμὲς στὸ δέριμα.

3.1. Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους ἀφορισμούς*, σ. 504. *LSJ*⁹ λ. *ὀφίασις*.

195. Παῦλος Νικαίας, σ. 208(118). Βλ. ἐπίσης, Ὁρειβάσιος, 10.13, 43.43, 44.15, 46.30. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 1.31, 7.9, 7.12, 7.36, 8.44. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 3.23, 3.27. Ἄετιος Ἀμιδηνός, 4.21, 7.2, 7.31. Παῦλος Αἰγινήτης, 4.10, 4.25, 7.19. Στέφανος Ἀθηναῖος, *Σχόλια εἰς Ἱπποκράτους προγνωστικόν*, 2.10. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 2, σ. 361. Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους ἀφορισμούς*, σσ. 13, 46. Σοῦδα, λλ. *φλύκταινα* (: τὰ τῶν χειρῶν ἐπαναστήματα, τὰ γινόμενα ἀπὸ τοῦ κωπηλατεῖν), *φῶδες*. Ἰωάννης Ζωναράς, *Λεξικόν*, λ. *φλύκταινα*. Ἡσύχιος, *Λεξικόν*, λλ. *καυχάλις*, *τύλαι*, *φλύκταινα*. Βλ. καὶ *LSJ*⁹, λλ. *φλύκταινα*, *φλυκταινίδιον*, *φλυκτανίς*.

196. Παῦλος Νικαίας, σ. 228(131). Βλ. ἐπίσης Παῦλος Αἰγινήτης, 3.79. Σοῦδα, λ. *χίμετλα*. *LSJ*⁹ λ. *Χίμετλον*. Ἰωάννης Ζωναράς, *Λεξικόν*, λ. *χίμετλα*: τὰ ἀποκαύματα τὰ γενόμενα ἐν τοῖς ποσίν, ὅπερ συμβαίνει ἐν τῷ χειμῶνι γίνεσθαι..

197. Ὁρειβάσιος, 4.78, 10.27. Ἄετιος Ἀμιδηνός, 5.143. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.22. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 2, σ. 491. Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους ἀφορισμούς*, σ. 434. Παῦλος Νικαίας, σ. 162.78. Θεοφάνης Νόννος, σ. 8. Μιχαὴλ Ψελλός, *Ἱατρικὸν πόνημα*, στ. 1252 κ. ἐξ. Βλ. Σοῦδα, λ. *ψώρα*. *LSJ*⁹ λλ. *ψώρα*, *ψωρίασις*.

10β. Συστηματικά νοσήματα¹⁹⁸ με δερματικές εκδηλώσεις

Βουβών. ΔΕΟ: *Bubo / Groin*. ΕΕΟ: *Βουβώνας*. Πρόκειται για παθολογικής μορφής διόγκωση τῆς περιοχῆς μεταξύ γεννητικῶν ὀργάνων καὶ μηρῶν: *Βουβῶν ἐστὶ φλεγμονὴ ἀδένων*¹⁹⁹.

Ἐλεφαντίασις. ΔΕΟ: *Elephantiasis / Chyloderma*. ΕΕΟ: *Ἐλεφαντίασις*. Διάχυτη καὶ ὑπέμετρη παθολογικὴ πάχυνση τοῦ δέρματος καὶ τοῦ ὑποδορίου ἰστοῦ λόγω ὑπερτροφίας, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ παίρνει τὴν μορφὴν δέρματος ἐλέφанта: *Τί ἐστὶν ἐλεφαντίασις; <οὐ> τῆ τοῦ περισσοῦ καὶ μεγίστου καὶ ἰσχυροῦ τούτων ζῶων εἰσὶν πεπονηθέντες, ἀλλὰ περὶ τοῦ πάθους διὰ τὴν πρὸς θηρίων ὁμοιότητα τοῦ δέρματος τὴν προσηγορίαν ἔχει*²⁰⁰. Ἀπὸ ὀρισμένους ἐθεωρεῖτο εἶδος λέπρας²⁰¹.

Ἐσχαρῶδης ἀλλοίωσις. ΔΕΟ: *Squarrous lesion*. ΕΕΟ: *Ἐσχαρῶδης ἀλλοίωσις*. Πρόκειται γιὰ ἀλλοιώσεις ποὺ ἔχουν ἐσχαρῶδη (< ἐσχάρα) μορφὴ. Μὲ τὸν ἴδιο ὄρο ἀναφέρεται καὶ τὸ κακάδι τῶν πρὸς ἐπούλωση τραυμάτων: *Περὶ τῶν ἐν παρισθμίοις ἐσχαρῶδων καὶ λοιμικῶν ἐλκῶν. Τὰ ἐν παρισθμίοις γινόμενα λοιμῶδη καὶ ἐσχαρῶδη ἔλκη, τὰ πολλὰ μὲν ἄρχεται μὴ προηγησαμένου ὀρυσμοῦ τῶν παρισθμίων, ἔστι δ' ὅτε ἀπὸ τῶν συνήθως γινομένων περὶ τὰ παρίσθμια φλεγμονῶν ἀποτελεῖται ἀγριωθειῶν τῶν φλεγμονῶν*²⁰².

198. ΔΕΟ: *Systematic malady / Systemic disease*. Ὁ ὄρος εἶναι σύγχρονος καὶ χαρακτηρίζει ἀσθένειες ποὺ προσβάλλουν περισσότερο ἀπὸ ἓνα συστήματα τοῦ ὀργανισμοῦ.

199. Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους ἀφορισμούς*, σ. 418. Βλ. καὶ Ὁρειβάσιος, 3.2, 6.24, 10.18, 44.5, 44.13 κ. ἐξ., 48.56 κ. ἐξ. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 7.31. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 3.7, 3.46. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 2.3, 3.7, 5.129, 9.1, 11.20, 15.13, 15.15, 16.73, 16.78. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.62, 4.15 κ. ἐξ., 4.22, 4.54 κ. ἐξ., 5.8, 6.74, 6.118. Στέφανος Ἀθηναῖος, *Ἐξήγησις εἰς τὴν τοῦ πρὸς Γλαύκωνα Γαληνοῦ θεραπευτικὴν*, σ. 256. Στέφανος Ἀθηναῖος, *Σχόλια εἰς Ἱπποκράτους προγνωστικόν*, 1.3. Παῦλος Νικαίας, σ. 207-208(117). Μιχαὴλ Ψελλός, *Πόνημα ἰατρικόν*, στ. 1292 κ. ἐξ. Συμεὼν Σήθ, σ. 27. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ διαγνώσεως παθῶν*, σ. 459. Ἡσύχιος, *Λεξικόν*, λ. ἀνσατήρ. Ἰωάννης Ζωναράς, *Λεξικόν*, λ. βουβῶν. *LSJ*⁹ λ. βουβῶν. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περιγραφή τοῦ Προκοπίου σχετικὰ μὲ πολλαπλὴ ἀνάπτυξη βουβῶνων σὲ διάφορα σημεῖα τοῦ σώματος τῶν θυμάτων τοῦ λοιμοῦ τοῦ 541-542. Προκόπιος, *Ἐπερ τῶν πολέμων*, τ. I, 2.22.19.

200. Παῦλος Νικαίας, σ. 181(93). Βλ. ἐπίσης, Ὁρειβάσιος, 4.76, 45.28. Παῦλος Αἰγινήτης, 6.2. Λέων, *Σύνοψις ἰατρική*, σσ. 187-189. Θεοφάνης Νόννος, σ. 262. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ διαγνώσεως παθῶν*, σ. 454.

201. Ἡσύχιος, *Λεξικόν*, λ. ἐλεφαντίασις. εἶδος λέπρας. *LSJ*⁹ λ. ἐλεφαντίασις.

202. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 8.49. Βλ. ἐπίσης Ὁρειβάσιος, 43.43. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 7.12. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 3.27, 8.15, 8.49. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.22, 4.25. Θεοφάνης Νόννος, σ. 10. Μιχαὴλ Ψελλός, *Πόνημα ἰατρικόν*, στ. 99 κ. ἐξ. *LSJ*⁹, λλ. ἐσχαρῶδης, παρίσθμιος.

Ίχωραιμία. ΔΕΟ: *Ichoremia*. ΕΕΟ: *Ίχωραιμία*. Ἡ ἐκκροή πυώδους ὑγροῦ στοῦ αἵμα, ἢ ὅποια ἀποτελεῖ σύμπτωμα σήψεως ἰσθῶν²⁰³.

Λέπρα. ΔΕΟ: *Lepra / Leprosy*. ΕΕΟ: *Νόσος τοῦ Hansen*. ΚΕΟ: *Λέπρα / Λώβα / Κελεφία*. Λοιμῶδες νόσημα, τὸ ὁποῖο προσβάλλει σταδιακὰ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια τοῦ δέρματος καὶ τὰ νεῦρα τῶν ἄνω καὶ κάτω ἄκρων: *Λέπρα γίνεται ἐπὶ χυμῶ διαβρωτικῶ, ὅθεν καὶ λεπίδες ἀποπίπτουσιν· ἔστι δὲ τὸ πάθος, εἰ κατακρατήση ἀνίατον*²⁰⁴. Στὰ σύγγραμμα ἰατρικὰ λεξικὰ ἀναφέρονται γιὰ τὴν ἴδια ἀσθένεια καὶ οἱ ὄροι *judam* καὶ *kassa*.

Παρωτίς. ΔΕΟ: *Parotis / Parotid*. ΕΕΟ: *Παρωτίδα*. Διόγκωση τῶν ἀδένων ἐκατέρωθεν τῶν ὠτων: *Παρωτίδες εἰσὶ παρὰ τοῖς ὠσὶν ἀποστήματα, ταῦτα ἔνιοι διουσκύρους ἐκάλεσαν ἐπὶ πυρετοῖς γινόμεναι τὰ πολλὰ τῶν πυρετῶν ἀπαλλάσσουσιν*²⁰⁵.

203. Βλ. Ἰωάννης Ζωναρᾶς, *Λεξικόν*, λ. *ἰχώρ*: τὸ σεσηπὸς αἷμα. παρὰ τὸ ἔχω, ἴσχω, *ἰσχώρ*, κατ' ἀποβολὴν τοῦ *ς* *ἰχώρ*. Ὁρειβάσιος, 8.26, 14.45, 44.12, 45.30, 46.21. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 2.31, 7.37, 9.46. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 4.12. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 3.138, 6.68 κ. ἐξ., 11.2, 8.23, 16.63. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.67, 4.9, 4.48, 5.17 κ. ἐξ. Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Περὶ οὔρων*, σ. 276.14.4. Παῦλος Νικαίας, σσ. 188-189(99). Μιχαὴλ Ψελλός, *Πόνημα ἰατρικόν*, στ. 1260 κ. ἐξ. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ οὔρων*, σ. 90.8.1. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ διαγνώσεως παθῶν*, σ. 441.27 κ. ἐξ. *LSJ*⁹ λλ. *ἰχώρ*, *ἰχωροειδής*.

204. Λέων, *Σύνοψις ἰατρική*, σ. 213. Βλ. καὶ Ὁρειβάσιος, 2.83, 4.78, 13.5, 8, 45.27. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 3.98, 7.48 κ. ἐξ. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 2.31, 2.46, 3.58 κ. ἐξ. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 1.58, 1.63, 1.140, 1.221, 1.271, 1.326, 1.335, 2.54, 2.96, 2.108, 2.114, 3.23, 8.16, 15.15. Παῦλος Αἰγινήτης, 4.2, 7.3 κ. ἐξ. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 2, σ. 543. Παῦλος Νικαίας, σ. 203(111). Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους ἀφορισμοὺς*, σσ. 369, 434. Μιχαὴλ Ψελλός, *Πόνημα ἰατρικόν*, στ. 1252 κ. ἐξ. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ διαγνώσεως παθῶν*, σ. 455. Σούδα, λλ. *λέπρα*, *τῆλαύγημα* (: ἀρχὴ λέπρας ἐν τῇ τοῦ σώματος ἐπιφανείᾳ). Ἡσύχιος, *Λεξικόν*, λ. *Λέπρα*. Ἰωάννης Ζωναρᾶς, *Λεξικόν*, λ. *λέπρα*: *σπίλος ἐγγινόμενος τῷ σώματι κατὰ τι πάθος, σβεννυμένου τοῦ αἵματος καὶ λευκαιομένου, οὐδὲν γὰρ ἕτερον ἐστὶ σάρξ πεπηγὼς αἷμα*. *LSJ*⁹ λ. *λέπρα*.

205. Γαληνός, Ὅροι Ἰατρικοί, ἔκδ. G. K. KUHN, *De compositione medicamentorum secundum locos libri x*, στοῦ *Claudii Galeni Opera Omnia*, Leipzig 1826, (ἀνατ. Hildesheim 1965), τ. XXII, σ. 664.10. Τὸν ὄρισμὸ τοῦ Γαληνοῦ ἔχουν υἰοθετήσει οἱ περισσότεροι βυζαντινοὶ ἰατροὶ στὰ συγγράμματά τους. Βλ. Ὁρειβάσιος, 15.3, 44.4. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 3.14, 3.18. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 2.1, 4.44. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 1.13, 1.145 κ. ἐξ., 2.104, 2.114, 5.125, 6.89, 9.33, 15.13 κ. ἐξ. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.23, 4.18 κ. ἐξ., 4.46, 7.3. Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους ἀφορισμοὺς*, σ. 432. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 2, σ. 123 κ. ἐξ. Συμεὼν Σήθ, σ. 27. *LSJ*⁹ λ. *παρωτίς*.

Χοιράς. ΔΕΟ: *Scrofula / Strumosis*. ΕΕΟ: Χοιράδωση. Πρόκειται για πάθηση κατά την οποία έκδηλώνεται διόγκωση των λεμφικών αδένων στον λαιμό: Ἡ χοιράς ἀδὴν ἐστὶν ἐσκιόρῳμένος κατὰ τε τράχηλον καὶ μασχάλας καὶ βουβῶνας ὡς μάλιστα συνισταμένη τοῦνομα λαβοῦσα ἀπὸ τῶν χοιράδων πετρῶν ἢ ἀπὸ τῶν συῶν, ὅτι πολυτόκον τὸ ζῶον, ἢ ὅτι τοιουτώδεις οἱ χοῖροι τραχήλους ἔχουσιν²⁰⁶. Σήμερα ἡ νόσος ταυτίζεται μὲ τὴν φυματίωση τῶν λεμφικῶν αδένων.

11. Παθήσεις τῆς σπονδυλικῆς στήλης, τῶν ὀστέων τοῦ κορμοῦ τοῦ σώματος, τῶν ἄνω καὶ κάτω ἄκρων.

Ἄρθριτις. ΔΕΟ: *Arthritis / Arthritism*. ΕΕΟ: Ἄρθριτις. Φλεγμονὴ τῶν ἀρθρώσεων τῶν ἄνω καὶ κάτω ἄκρων καὶ τῆς σπονδυλικῆς στήλης: *Περὶ ἀρθρίτιδος καὶ ποδάγρας καὶ ἰσχιάδος.* Ἄρθριτις γίνεται, ὅταν φλέγμα μυξῶδες, ἢ χολὴ ἐπιόρευσῃ ἐν τοῖς συνδέσμοις τῶν ἄρθρων, καὶ εἰ μὲν εἰς ὅλα τὰ ἄρθρα γένηται, λέγεται ἀρθριτις, εἰ δὲ εἰς τοὺς πόδας, λέγεται ποδάγρα· εἰ δὲ εἰς τὴν κοτύλην, λέγεται ἰσχιάς²⁰⁷. Μαζὶ μὲ τὴν ποδάγρα εἶναι ἡ πλέον συχνὰ ἀναφερόμενη στὰ κείμενα τῆς βυζαντινῆς ἱστοριογραφίας νόσος²⁰⁸.

Ἰσχιάς. ΔΕΟ: *Ischias / Ischialgia / Ischiodynia*. ΕΕΟ: Ἰσχιαλγία. Πρόκειται γιὰ φλεγμονὴ τοῦ ἰσχίου, ποὺ προκαλεῖται ἀπὸ ἀλλοιώσεις τῶν ἀρθρώσεων καὶ ἐκδηλώνεται μὲ ἰσχυροὺς πόνους: *Τί ἐστὶν ἰσχιάς; ἰσχίου ἄλγημα διατεῖνον μέχρι μηροῦ τοῦ κατακλήλου καὶ γόνατος καὶ γαστροκνήμης καὶ πτέρνης καὶ μέχρι τοῦ δακτύλου τοῦ ποδός, παχῆος καὶ γλίσχρου χυμοῦ ἐπιόρευσαντος καὶ*

206. Παῦλος Αἰγινήτης, 6.35. Βλ. ἐπίσης, Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 3.20, 9.51, 45.17. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 15.5. Παῦλος Αἰγινήτης, 4.34 κ. ἐξ., 7.17. Λέων, *Σύνοψις ἰατρικῆ*, σ. 207. Παῦλος Νικαίας, σ. 206(116). Θεοφάνης Νόννος, σ. 136. Μιχαὴλ Ψελλός, *Πόνημα ἰατρικόν*, στ. 1318 κ. ἐξ. *LSJ*⁹ λ. χοιράς.

207. Λέων, *Σύνοψις ἰατρικῆ*, σ. 209. Βλ. καὶ Ὁρειβάσιος, 2.58, 3.1, 5.25, 7.2, 7.26, 9.11. *Πρὸς Εὐστάθιον*, 3.103, 3.105, 9.58. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 1.3, 1.11, 4.116. Ἀέτιος Ἀμιδηνός (ὅπου καὶ οἱ περισσότερες ἀναφορὲς στὴν ἀσθένεια αὐτή) 1.166, 1.193, 2.194, 3.10, 3.23, 3.33, 3.110, 3.122, 3.165 κ. ἐξ., 3.181 κ. ἐξ., 4.30, 5.84, 6.16, 7.62, 7.74, 7.49, 7.54, 7.67, 9.32, 12.1 κ. ἐξ., 12.21, 12.63, 12.66 κ. ἐξ., 15.15, 15.19. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.29, 3.78, 7.3 κ. ἐξ., 7.17 κ. ἐξ. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 2, σ. 543, 549. Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους ἀφορισμούς*, σ. 365. Παῦλος Νικαίας, σσ. 224-225(128). Συμεὼν Σήθ, σ. 104. Μιχαὴλ Ψελλός, *Πόνημα ἰατρικόν*, στ. 1223 κ. ἐξ. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ διαγνώσεως παθῶν*, σ. 406.47.28 κ. ἐξ. Βλ. καὶ *Τιμαρίων*, στ. 597 κ. ἐξ. *LSJ*⁹ λ. ἀρθριτις.

208. Βλ. Ν. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, *Νοσήματα καὶ ἀνυχήματα στὶς αὐτοκρατορικῆς οἰκογένειες τοῦ Βυζαντίου (324-1261) κατὰ τὴ βυζαντινὴ ἱστοριογραφία*, Ἀθήνα 1996, σσ. 27-47, ὅπου ἐκτενεῖς ἀναφορὲς στὶς πηγὲς καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.

ἐπιπλάσαντος τὴν ἰσχιαδικὴν ἀρτηρίαν. χρόνιας δὲ γεναμένης διαμεληθείσης, χωλὴν εἴωθεν ἐργάζεσθαι²⁰⁹.

Ποδάγρα. ΔΕΟ: *Podagra* / *Gout*. ΕΕΟ: Ἄρθριτις (τῶν ποδιῶν). Ὡς ἀρθριτις ὀρίζεται ἡ ἀρθριτις τῶν ἀρθρώσεων τῶν κάτω ἄκρων, ἡ ὁποία συνοδεύεται ἀπὸ ἔντονους πόνους, πὸν καθιστοῦν δύσκολη ὁποιαδήποτε κίνηση τῶν ποδιῶν: *Περὶ ποδάγρας καὶ ἀρθριτίδος. Τὸ ποδαγρικὸν καὶ ἀρθρικὸν πάθος ὁμοιοειδῆ ἀλλήλοις καθεστήκασιν διαφέρει δὲ ποδάγρα ἀρθριτίδος οὐ τῷ ὄλῳ γένει, ἀλλὰ τοῖς ἀλγοῦσι τόποις, ἐπὶ πάντων γὰρ ἀσθένειά ἐστι τῶν ἄρθρων χρόνια ῥευματική, ἣτις κατὰ μὲν τοὺς πόδας ἀποτελεσθεῖσα ποδάγρα προσαγορεύεται, κατὰ δὲ τινος τῶν ἰσχύων ἰσχιάς ὀνομάζεται, κατὰ δὲ πολλῶν ἄρθρων τοῦ σώματος ἐρείσασα ἀρθριτις λέγεται*²¹⁰.

209. Παῦλος Νικαίας, σσ. 223-224(127). Βλ. καὶ Ὁρειβάσιος, 2.11, 6.21 κ. ἐξ., 9.23, 10.8, 10.13, 10.28, 10.42, 45.30. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 3.63, 3.74, 9.56, 9.61. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 4.116. Ἄετιος Ἀμιδηνός, 1.328, 1.196, 2.151, 3.8, 3.12, 3.114, 6.50, 7.1, 12.1 κ. ἐξ., 12.63 κ. ἐξ., 15.15, 15.22. Παῦλος Αἰγινήτης, 7.3, 7.11, 7.17. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 1, σσ. 351, 503. Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους ἀφορισμούς*, σσ. 371 κ. ἐξ., 518. Λέων, *Σύνοψις ἱατρικῆ*, σ. 209. Συμεὼν Σήθ, σσ. 33, 54, 83, 101, 103. Μιχαὴλ Ψελλός, *Πόνημα ἱατρικόν*, στ. 1223 κ. ἐξ. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ διαγνώσεως παθῶν*, σ. 406.47.28 κ. ἐξ. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἀναφορὰ τῶν ἱατρῶν σὲ φυτὸ καλούμενο *ισχιάς*, τὸ ὁποῖο προτείνουν ὡς πρώτη ὕλη σὲ φάρμακα θεραπευτικὰ τῆς ἀρθριτίδος καὶ τῆς ἰσχιάδος. Βλ. Ἄετιος Ἀμιδηνός, 1.181, Παῦλος Αἰγινήτης, 7.3. Πρβλ. *Γεωπονικά*, 10.54. Βλ. καὶ *LSJ*, λ. *ισχιάς*. Γενικότερα γιὰ τὰ νοσήματα αὐτὰ στὸ Βυζάντιο, βλ. E. JEANSELME, *La goutte à Byzance*, *Bulletin de la Société Française de la Médecine* 14 (1920), 137-164. Ἰ. ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΣ, Ἱστορικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν ἀρθριτίδα στὰ βυζαντινὰ χρόνια, *Βυζαντινὰ Μελέτα* 4 (1992), 295-332.

210. Ἄετιος Ἀμιδηνός, 12.2. Βλ. ἐπίσης, Ὁρειβάσιος, 45.30. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 5.18, 9.56 κ. ἐξ. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 4.116. Ἄετιος Ἀμιδηνός, 1.328, 2.25, 3.23, 4.30, 7.1 κ. ἐξ., 7.63 κ. ἐξ., 15.15 κ. ἐξ. Παῦλος Αἰγινήτης, 1.23, 3.59, 3.78, 7.10. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 2, σ. 501 κ. ἐξ., 547, 579 κ. ἐξ. Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους ἀφορισμούς*, σσ. 331, 500, 517. Λέων, *Σύνοψις ἱατρικῆ*, σ. 209. Παῦλος Νικαίας, σσ. 226-227(130). Μιχαὴλ Ψελλός, *Πόνημα ἱατρικόν*, στ. 1225 κ. ἐξ. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ διαγνώσεως παθῶν*, σ. 406.47. 28 κ. ἐξ. Βλ. Σοῦδα, λ. *ἀπόλεμος*: *ὁ μὴ ἰσχύων ἢ εἰδὼς πολεμεῖν. ἀπόλεμος γὰρ ἦν καὶ ὑπὸ νόσου ποδάγρας οὔτε οἱ πόδες οὔτε οἱ χεῖρες ἐτύγγανον ἄρτιοι.* *LSJ*⁹ λ. *ποδάγρα*. Κωνσταντῖνος Ἀκροπολίτης, *Ἐπιστολαί*, ἔκδ. R. ROMANO, *Costantino Acropolita, Epistole*, Napoli 1991, ἐπιστ. 24.46 κ. ἐξ., ὅπου ὁ συντάκτης περιγράφει τὴν ἐπώδυνη ποδάγρα ἀπὸ τὴν ὁποία πάσχει. Βλ. ἐπίσης Ν. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, *Νοσήματα καὶ ἀτυχήματα*, σσ. 27-47. Διεξοδικὰ περὶ τῶν ἀντιλήψεων τῶν βυζαντινῶν ἱατρῶν γιὰ τὴν ποδάγρα καὶ τὶς θεραπείες της, βλ. Δημήτριος Κωνσταντινοπολίτης (Πεπαγωμένος), *Σύνταγμα περὶ τῆς ποδάγρας*, ἔκδ. Α. ΚΟΥΖΗΣ, Ἀθῆναι 1909.

ῤευματισμός. ΔΕΟ: *Rheumatism*. ΕΕΟ: *Ρευματισμός*. Κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ὡς ρευματισμὸς χαρακτηρίζονταν κάθε νοσῶδες ὑγρὸ ποῦ κυκλοφοροῦσε στὸν ὄργανισμό, τὸ ὁποῖο συσσωρευόνταν σὲ ὄργανα τοῦ σώματος ἀνθρώπων καὶ ζῶων καθὼς καὶ στὶς ἀρθρώσεις προκαλώντας, ἀλλοιώσεις, πόνο καὶ δυσκαμψία²¹¹. Μὲ τὸν ὄρο αὐτὸν σήμερα προσδιορίζεται κατηγορία νοσημάτων τῶν ἀρθρώσεων καὶ τῶν μυῶν, τῶν ὁποίων κοινὰ συμπτώματα εἶναι πόνος καὶ ἀκαμψία.

Χειράγρα. ΔΕΟ: *Chiragra*. ΕΕΟ: *Ἀρθρίτις* (τῶν χειρῶν). Πρόκειται γιὰ τὴν ἀντίστοιχη τῆς ποδάγρας, ἀρθρίτιδα τῶν ἄνω ἄκρων²¹².

---

211. Βλ. Ὅρειβάσιος, 6.22, 8.24, 10.34. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 1.238, 7.24, 7.96, 8.76, 9.12, 12.64. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.78, 6.19. Στέφανος Ἀθηναῖος, *Σχόλια εἰς Ἱπποκράτους προγνωστικόν*, 1.10, 1.12, 3.3. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 1.431, 2.149, 2.225, 2.409, 2.437, 2.503, 2.533, 2.549. Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους ἀφορισμοὺς*, σ. 439. Συμεὼν Σήθ, σσ. 62, 65. *LSJ*⁹ λλ. *ῤεῦμα*, *ῤευματισμός*. Μὲ τὸν ὄρο *ῤευματισμός* στὰ ἱατρικὰ κείμενα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν νόσο τῶν ἀρθρώσεων χαρακτηρίζονται ποικίλες ἀσθένειες τῶν ὀφθαλμῶν, τοῦ στομάχου, τῶν ἐντέρων, τῆς μήτρας, (βλ. ἐνδεικτικὰ, Ὅρειβάσιος, 4.38, 4.81, Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 7.96, Παῦλος Αἰγινήτης, 6.19, Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 2, σ. 225, Θεοφάνης Νόννος, σ. 62), γιὰ τὶς ὁποῖες δὲν ἐντοπίστηκε χρήση ζωϊκῶν προϊόντων, καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ δὲν ἀναφέρθησαν παραπάνω στὶς ἀντίστοιχες ἐνότητες. Παρουσιάζει ἐνδιαφέρον γιὰ τὶς ἀντιλήψεις περὶ τῆς νόσου, ἢ περιγραφή ἀσθένειας ἀπὸ τὸν Γεώργιο Σφραντζῆ, τὴν ὁποία ὀνομάζει *ῤευματισμόν*. Βλ. Γεώργιος Σφραντζῆς, *Μικρὸν χρονικόν*, ἔκδ. R. MAISANO, *Cronaca*, Roma 1990 [CFHB 29], 48.1: *Τοῦ δ' αὐτοῦ χρόνου τῇ πρώτῃ τοῦ Ὀκτωβρίου μηνὸς ἐπῆλθεν ἐμοὶ ῤευματισμὸς εἰς τε τὴν κεφαλὴν καὶ τὰ γόνατα καὶ ἐξῆλθεν ἀπὸ τοῦ στόματός μου καὶ τῆς ῥίνος καὶ τῶν ὠτίων τοσαύτη ὑγρασία, ὅτι ἀπέλπισάν με.*

212. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 1.238, 2.25, 4.30, 7.63. Παῦλος Αἰγινήτης, 1.100, 3.78, 7.10. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ διαγνώσεως παθῶν*, σ. 406.47.28 κ. ἐξ. Γιὰ τὴν *χειράγρα* δὲν ἐντοπίζονται στὰ ἱατρικὰ κείμενα πολλὲς ἀναφορές, συγκριτικὰ μὲ τὴν *ποδάγρα*. Ἐπιπλέον, ὅπως εἶναι φανερὸ ἀπὸ τὶς παραπομπές, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ *χειράγρα* ἀναφέρεται συγχρόνως καὶ *ποδάγρα*. Ἡ ἀπὸ κοινοῦ ἱατρικὴ ἀντιμετώπιση τῶν δύο αὐτῶν μορφῶν ἀρθρίτιδος ἐπιβεβαιώνει τὴν σύγχρονη ἀντίληψη, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ νόσος αὐτὴ προσβάλλει παράλληλα τὰ ἄνω καὶ κάτω ἄκρα.

TREATMENT OF DISEASES WITH ANIMAL ORIGIN MATERIALS IN BYZANTINE
MEDICAL TEXTS: CONTRIBUTION TO THE STUDY OF CONCEPTIONS ABOUT DISEASES
AND THERAPIES IN BYZANTIUM

Byzantine doctors generally dealt with several issues of human health, following the patterns of the ancient Greek physicians and in particular Hippocrates, Dioskourides and Galen. One of the most important issues included in their texts is diet and its relation to health. As a result, a basic category of byzantine medical texts are nutritional manuals. The authors refer to nutritional value of foods, and the medicinal properties of each food, because they consider that there is a direct interaction between food and a proportion of the four fluids (χυμοί) of the human organism, according to ancient Greek medical concepts: *blood*, *phlegm* *yellow bile* and *black bile*. Disruption of the proportion of fluids (χυμοί) in the human organism is considered as primarily responsible for the appearance of malfunctions and disease. On the contrary, a balanced ratio of fluids is crucial for maintaining good health. Animal products are frequently mentioned in byzantine medical texts, either as dietary items, or as pharmaceutical preparations for the prevention and treatment of several diseases.

In the present study suggested remedies of diseases with the use of animal products are mentioned analytically, as recorded in the texts of byzantine physicians. In an addendum diseases are described as they are recorded in the texts, aiming at a comparatively studying their appellation both in Byzantine and Modern medicine.